

İNGİLTERE’NİN ŞARK SİYASETİ VE OSMANLI VİLAYAT-I ŞARKİYYESİ’NE ETKİLERİ

Mehmet Rezan EKİNCİ

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü,
merekinci@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3184-222X>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 03/04/2023, **Accepted / Kabul Tarihi:** 20/06/2023
<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1276500>

İlk halini okuyarak makaleye değerli görüşleriyle katkıda bulunan
Ercan Gümüş, Serhat Aras Tuna ve Fasih Dinç’e teşekkür ederim.

İngiltere'nin Şark Siyaseti ve Osmanlı Vilayat-I Şarkiyyesi'ne Etkileri

Öz

Şark Meselesi, 18. yüzyıldan itibaren gerileme sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan çıkarılması, topraklarının paylaşılması ve tasfiye edilmesi şeklinde geniş bir çerçevede incelenebilecek bir kavramdır. Bu manada batılı kuvvetlerin üzerinde uzlaştıkları ortak noktaları barındırmaktadır. Ancak bunun yanında her batılı devletin kendi menfaatine uygun biçimlendirdiği birden ziyade “Şark Meselesi” ve “Şark Siyaseti”nden bahsedilebilir. 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu mesele çerçevesinde en fazla rekabet eden iki aktörden biri Rusya, diğeri de İngiltere'ydı. Rusya'nın büyük devlet olma hayallerine matuf sıcak denizlere inme girişiminin önünde, uzakdoğu sömürgelelerine giden yollarda tehdit kabul etmez bir set oluşturan İngiltere mevcuttu. Bu iki devletin Şark Meselesindeki çelişen çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrındaki diplomasisinde mühim bir meşguliyet arz etmiştir. Ayrıca Şark Meselesi, batılı devletlerin çıkarlarına göre farklı anlamlar ve politikalar da üretmişti. Bu bağlamda Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyyesini de kapsar şekilde meselelerin farklı vechelere sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle bu mesele, Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni meselesi ve azınlık hakları üzerinden yeni bir biçim kazanmıştı. Nitekim Akdeniz'den başlayarak Basra'ya doğru Osmanlı Şarkî Coğrafyası, uluslararası ekonomik pazarının bir parçası olarak başta Rusya ve İngiltere olmak üzere batılı kuvvetlerin rekabet sahasına dönüşmüştü. Bununla birlikte Osmanlı toprak bütünlüğünün parçalanması yönünde politika izlediği iddiasının aksine İngiltere, Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyyesi'nde bunun zıddı bir siyaset izlemişti. Bu realite Baban mîri Ahmed Paşa, Revanduz mîri Mîr Muhammed Paşa Revanduzî, Cizre Mîri Bedirhan Paşa, Êzdin Şêr, Şeyh Ubeydullah gibi kimselerin liderliğini yaptığı Şark bölgesinde çıkan Kürd isyanlarındaki Osmanlı taraftarı tutumunda tesbit edilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şark Meselesi, İngiliz Şark Siyaseti, Vilayat-ı Şarkiyye, Mîrlikler.

The Oriental Politics Of England And Its Effects On The Ottoman Eastern Provinces

Abstract

The Eastern Question is a concept that can be stretched to the expulsion of the Ottoman Empire from Europe in particular, or the division and liquidation of the Ottoman Empire, after the Ottoman Empire entered a period of significant decline since the 18th century. In this sense, although all western powers have common points, in reality, each western state has more than one “*Oriental Issue*” and “*Oriental Policy*” for its own benefit. Considering the 19th and 20th centuries of the Ottoman Empire, there were Russia, one of the two most competing actors around this issue, which targeted the attempt to reach the warm seas, and England, which was unwilling to accept rivals on the far east colonial routes. In particular, the conflicting interests of these two states in the oriental issue corresponded to an important occupation in the diplomacy of the Ottoman Empire in the last century. It should be noted that this issue includes different meanings and policies, including the Ottoman Province of the East, similar to the fact that the Eastern Question developed meanings and political styles according to different interests in the eyes of the western states. Especially after the Berlin Treaty, this issue gained a new form over the Armenian issue and minority rights. As a matter of fact, the Ottoman Eastern Geography, starting from the Mediterranean towards Basra, had turned into a competitive field of western powers, especially Russia and England, as a part of the international economic market. However, contrary to the claim that it followed a policy towards the disintegration of the Ottoman territorial integrity, England followed the opposite policy in the Ottoman Province of the East. This reality can be detected in the pro-Ottoman attitude in the Kurdish revolts in the eastern region led people such as Mîr Ahmed Pasha of Baban, Mîr Muhammed Pasha of Rawanduz, Mîr Bedirhan Pasha of Cizre, Yazdan Sher, Sheikh Ubeydullah of Nehri.

Keywords: Eastern Question, British Oriental Politics, Eastern Provinces, Emirates.

Giriş

1789 Fransız Devrimi, ülke sınırlarını aşan önemli değişikliklere sebep oldu. İngiltere ilk başlarda devrimin etkilerine olumlu yaklaşmıştır. Zira meşruti monarşi İngiltere'nin yabancı olmadığı bir yönetim modeliydi. İngiltere o dönemde dış ticaretini arttırmaya yoğunlaşmış biçimde olayları uzaktan izlemekteydi.¹ Ne var ki Fransa'nın Nice, Savoie ve Belçika'yı ele geçirmesinin ardından devrim rüzgarının etkisiyle Nice, Savoie ve Ren halkının kendi arzularıyla Fransa'ya katılmaları, İngiltere'de politika değişikliğine sebep oldu. Fransa, İsviçre ve İskandinav ülkeleri haricinde tüm Avrupa'yla savaşa girdi. Böylece gerek devrimin etkileri gerekse Napoleon'un hem Avrupa kıtasında hem de dışında yol açtığı harita değişiklikleri, Fransa karşıtı ittifakların doğmasına sebep oldu.² Napoleon, İngiltere'yi ancak denizlerde yendiği takdirde dize getirebileceği inancıyla onun can damarı olan Hindistan ticaret yolunu kesmek için Mısır'ı ele geçirmeyi planladı. Bu hamlesiyle yeni bir düşman daha edinmiş oldu. 1798'de Napoleon Osmanlı hakimiyetindeki Mısır'ı işgal etti. Bu olay; Osmanlı, İngiliz ve Rusya'yı Fransa'ya karşı birleştirdi ve Rus savaş filosunun tarihte ilk kez boğazları aşarak Akdeniz'e inmesine yol açtı. Rus ve İngiliz yakınlaşmasının da önünü açan bu olay, *boğazlar meselesi* olarak anılmıştır ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin temel açmazlarından önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur.³ Bu hamleler Kraliçe Elizabeth'in 16. yüzyılda: "*Güce giden yol zenginlikten, zenginliğe giden yol ticaretten geçer*"; şeklindeki ilkeleşmiş ifadesine dayalı İngiltere'nin diplomatik pratiklerinin iktisadi bir zemine dayandığını ortaya koymaktadır. İngilizlerin sözkonusu iktisadi kaygısına dayalı ilk adımı, Fransız hamlesinin ardından 1807'de Mısır'a bir işgal girişimi gerçekleştirmesi olur; ancak başarısız sonuçlanır. Bu adım İngilizlerin Fransızların elinden Mısır'ı geri almak için Osmanlılarla beraber hareket etmesinin üzerinden çok geçmeden yapılmış olup İngilizlerin Akdeniz'de var olma iştiağını göstermesi bakımından önemlidir.⁴ Bu açıdan İngiltere diplomasisinin ticaret temelli yürütüldüğünün vurgulanması icap eder. İngilizlerin benzer türden hamleleri, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma şeklinde tezahür eden siyasetinin nedenlerini somutlaştırmaktadır. İngiltere için bu saik, Rusya ve Fransa gibi büyük güçlerin Osmanlı'dan toprak parçası koparmasındansa, Osmanlı'nın zayıf kalarak İngiliz iktisadi çıkarlarını devam ettirebilmesi pragmatizmini yansıtmaktadır.

Fransa'nın, devrim ilkeleriyle ters düşen biçimdeki sömürgecilikte hız kesmeyen atakları, Avrupa kıtasını aşarak bir Akdeniz ülkesi olan Osmanlı ülkesine ulaşmış oldu. 18. yüzyılın sonundaki bu Fransız hamlesi, Osmanlı tarihine köklü bir değişim getiren dönüm noktası olma özelliği gösterir. Bu olay, Akdeniz'e inme hayallerini strateji haline getirmiş olan Rusya'ya Osmanlı rızasıyla boğazlardan geçme fırsatı sunmuş olmakla kalmadı. Aynı zamanda İngiltere ile de kıta Avrupası'nda bir Avrupalı ülkeye karşı ittifak ilişkilerinin temelini attı. 19. yüzyıl boyunca inişli çıkışlı ilişkilerine ve çelişkilerine rağmen İngiltere ile Rusya'nın birçok noktada ortak zeminde buluşmuş olması dikkat çekicidir. Temel iktisadi ve sömürge çıkarlarına ters bir durum olmadığı müddetçe İngiltere için diğer meseleler, tali durumlar ve olgular olarak görülmüştür. Modern sömürgeciliğin ve deniz aşırı ticaretinin bu yüzyıldaki önemli temsilcisi olan İngiltere'nin bu tutumu, onun kendine özgü bir "*Şark Siyaseti*" izleği oluşmasını sağlamıştır.

*İngilizlerin 19. yüzyıl dünyasının hegemonik lideri olması hasebiyle, Uzakdoğu'ya giden hat güzergahında bulunan Osmanlı-İran coğrafyasında, mümkün merteye öngörülebilir merkezi otoritelerin ve nüfuzlarının desteklenmesi biçiminde bir politika izlemiştir. Zira, bu bölgelerde merkezi idarenin direkt kontrolü altında olmayan yurtluk-ocaklık, hükümet sancaklar, salyane statülü idareler ve ayanlar gibi adem-i merkeziyetçi idari unsurların varlığı, serbest ticari nizamın uygulanmasının önünde bir engel teşkil etmekteydi. Merkezi idarenin baskılandığı mahallerde, malların adem-i merkeziyetçi idarelerin iç gümrük duvarlarına takılmaları sebebiyle, emtianın herhangi bir engele takılmadan dolaşımı esaslı zarar görmekteydi. İç gümrüklerin kaldırılarak merkeziyetçi devlet modeli nizamının güçlendirilmesi gerekmektedir.⁵ İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma refleksinin ve siyasetinin temelinde, aslında serbest ticari nizamın tüm Osmanlı coğrafyasının öngörülebilir bir merkeziyetçiliğe dayandırılması esaslı bulunmaktadır. Dolayısıyla bu görüşe göre, Osmanlı merkezileşme ve modernleşme politikaları çerçevesinde, Vilayat-ı Şarkkiye'de bulunan adem-i merkeziyetçi idarelerin tasfiyesinin, aslında Avrupa iktisadi yayılımının dayattığı ihtiyacı ve mecburi bir dayatma ilişkisi *süreci*yle gerçekleştiği iddia edilmektedir.⁶*

1 Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih I*, (İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Yay, 1982), 134.

2 Fahir Armaoğlu, 20. yy. *Siyasi Tarihi*, (İstanbul: Alkım Yay. 2005), s.7; Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih 1789-1960*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Yay., 1975), 48-67, Ateş, *Siyasal Tarih I*, 139-140, 146.

3 Ateş, *Siyasal Tarih I*, 148-149; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa" *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.1, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), (İstanbul: Feza Gazetecilik, 1999), 76-79; Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/352-357.

4 Yaprak Eran, "Türk-İngiliz İlişkileri ve Arkeoloji", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 123 (Mart 2004) 32.

5 Reşat Kasaba, "Treatise and Friendships: British Imperialism, the Ottoman Empire, and China in the Nineteenth Century", *Journal of World History* Vol. 4, No. 2. (1993), 227'den aktaran: Fasih Dinç, "19. Yüzyıl Osmanlı Merkezileşmesinin Serbest Ticaret Faaliyetleriyle İlişkisi: Osmanlı Irak'ı Örneği", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29 (Şubat 2022), 400-401.

6 Wallerstein I. & Decdeli, H. & Kasaba, R., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23,

Bu çalışma, İngiliz şark siyasetinin belirtilen iktisadi temeller üzerine inşa edildiğine ve bunun Vilayat-ı Şarkiyeye siyasetlerindeki tesirlerine dikkat çekmektedir. Özellikle İngilizlerin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumacı ve merkezi otoritesini güçlü kılma eksenindeki politikalarının, Osmanlı ve İran'daki misyonları aracılığıyla 19. yüzyılın başından sonuna kadar Şark sahasındaki Kürd hareketleri üzerinden nasıl müdahil olduklarına odaklanılmaktadır. İngilizlerin Osmanlı veya İran aleyhine bir tutum sergilediklerine olan yaygın kanaatin yanlışlığı sorgulanmaktadır. Çalışmanın zaman sınırı, 19. yüzyılın başından son çeyreğine kadarki zaman dilimini kapsamaktadır. Ayrıca Vilayat-ı Şarkiyeye ile Osmanlı-İran ara coğrafyası ve Basra Körfezi'ne kadar uzanan saha kast edilmiştir. Çalışmada, dönemin aktörlerinin tutumlarının tezahürü olan politikalarını ve demeçlerini içeren süreli yayınlar ve arşiv vesikaları temel olmak üzere ilgili telif eserler birlikte değerlendirilmiştir.

1. Şark Meselesi'nin Doğuşu ve İngiltere'nin Tutumu

Şark Meselesi'nin doğuşu, amacı ve hedeflerinin kapsamı konusunda farklı görüşler vardır.⁷ Buna rağmen tarihsel olarak bu terimin ortaya çıkışına odaklanıldığında, Fransa menşeli tehditlerle başlayan bir dizi saldırının ardından kaynaklandığı görülmür. Ulusal haklar talepli hareketler, birçok devlet tarafından varlıklarına yönelik önemli tehditler şeklinde algılandı. Bunun üzerine Osmanlı ve Fransa dışındaki dört büyük devletten İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya 1815'te Viyana Kongresi'nde bir araya geldi. Çok uluslu Avusturya'nın başbakanı Metternich, oluşturduğu tehlikeyi vebaya benzettiği ulusçuluk akımına çözümler bulmak üzere, güçlü devletlerin ortak bir tutum belirlemesi arzusuyla konferansa ev sahipliği yaptı.⁸ Osmanlı'nın yokluğundaki kongre esnasında Rus temsilcileri kongrenin katılımcı üyelerinin dikkatini, gündemin dışında Osmanlı'daki Hristiyan halkın haklarına çekti. Rus delegeleri bu durumu "Şark Meselesi" olarak formüle etti ve diğer ülke temsilcilerinin de katkılarıyla bu tanım yaygınlık kazandı.⁹

19. yüzyılın başlarına kadar Britanya Krallığı'nın Osmanlı Devleti'ne bakışını, İngilizlerin Osmanlı topraklarına atadığı elçi ve konsolosluk görevlilerine ve bunların niteliğine bakarak anlamak mümkündür.¹⁰ İngiltere, hükümetinin ilk Osmanlı elçisi olan William Harbourne'ü 1581'de atamıştır. Harbourne'ün kraliçe Elizabeth'ten Sultan 3. Murad'a getirdiği mektup, Osmanlı ve İngiltere arasındaki ilk yazışma ve diplomatikası olma özelliği taşır. Kraliçe 1825'e kadar yaklaşık 245 yıl sürecek İngiliz tüccarlarının merkezi konumundaki Levant Şirketi'nin kurulmasını aynı yıl onaylar ve Osmanlı topraklarında çeşitli konsolosluklar kurulur. Bu noktadaki en önemli ayrıntı, 19. yüzyılın başlarına kadarki İngiliz elçi ve konsoloslarının İngiltere hükümetinin resmi memurları olarak atanmamış olmaları yani, maaşlarını aldıkları Levant Şirketi'nin atadığı kimseler olmasıdır. O dönem İngiliz diplomatlarının görev tanımı, İngiliz tüccarlarının Osmanlı Devleti'ndeki ticari ilişkilerinde onlara rehberlik etmek ve destek olmaktan ibaretti. İngiltere'nin, giderlerini karşılayarak elçi tayini prosedürü ise ancak 1820'li senelerde başladı.¹¹ Başlarda Osmanlı-İngiliz diplomatik ilişkilerinin açıkça ekonomik temelde ilerlediğini göstermesi bakımından bu parametreler oldukça ilgi çekicidir. Aslında İngiltere için, onun ticari ve siyasi menfaatlerinin aleyhine istikamette olmayan dengelerin kendi makul sınırları çerçevesinde değişmesi pek bir sorun oluşturmamıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde Şark Meselesi, İngiliz hükümeti ve muhaliflerinin politik çekişmelerine konu olacak biçimde aktüelliğini ortaya koyuyordu. Öyle ki muhalif politik mahfiller, İngiliz Hükümeti'ni uygulanmasını istedikleri ıslahatlar konusunda Osmanlı Hükümeti'ni yeterince sıkıştırmadıkları biçiminde eleştiriyorlardı. Hatta Berlin Muahedesi'ni¹² müteakib ıslahatların yeterince uygulanıp uygulanmadığını yerinde tesbit etmek üzere İngiltere'den gelen iki muhalif parti parlamento üyesi İngiliz elçi Layard eşliğinde Abdülhamid Han ile görüşmüşlerdi.¹³ Mabeyn Feriki Said Paşa'nın tercüman olarak bulunduğu bu toplantıda muhalif vekiller, İngiltere parlamento usulüne göre,

(1983), 53 ve Wallerstein, I., *Modern Dünya Sistemi*, Çeviren: Latif Boyacı, (İstanbul: Yarı Yayınları, 2015), 177'den akt: Dinç, "19. Yüzyıl Osmanlı Merkezileşmesi...", 401.

7 Musa Gümüş, "Namık Kemâl'e Göre "Şark Meselesi" ve Osmanlı Devleti'ni Çöküşü Götüren Sorunlar" *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, (2010), 147-161; Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *Doğu-Batı Dergisi*, Halil İnalıcık Armağanı, (2009), 386-403.

8 Ateş, *Siyasal Tarih I*, 166-167.

9 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, (7. Baskı), (Ankara: TTK Yay., 1999), 203-204.

10 İlk dönem Osmanlı İngiltere ilişkilerine dair bkz., Hâmit Dereli, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1951); A. Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1958); Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, C. I, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974); Ömer Kürkcüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yay., 1978); Ali İhsan Bağış, *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire. Sir Robert Ainslie's Embassy to Istanbul, 1776-1794*, (İstanbul: Isis Yayıncılık, 1984).

11 Eran, "Türk-İngiliz İlişkileri...", 29-30.

12 Berlin Kongresi, Matbaa-yı Amire, H. 1298.

13 Austen Henry Layard, *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy, 1877-1880*, (Ed. Sinan Kunalp), (Isis Press, 2009).

halkı bilgilendirme vazifeleri gereği, ıslahatların tamamıyla uygulanacağına olan *ümidlerinin tam olduğunu ifade etmiş, bir nevi baskı* oluşturmuşlardı. Ancak, “*parlamentonun iki muhalif fırkası azasından iki zatın birlikte ve dostane tahkikat icrası için seyahate çıkmaları taaccüb -i mülukaneyi mucceb olmuştur.*” İngiliz politik tarzının toplantıya katılanlar nezdinde şaşkınlık uyandırmasına rağmen, sultanın ıslahatların tüm tebaa sınıflarına icra edileceği şeklindeki samimi ifadeleriyle, *görüşmeden memnun ayrıldıkları belirtilmiştir.*¹⁴ Şaşkınlığa sebep olarak da “*kendülerinin (vekilerin) İngiltere’de Politika-i Şarkiyyece birbirinden farklı iki fırkanın şiddetli çekişmelerinden bazı mertebe malumatları olması lazım gelir.*” denilerek muhalif de olsalar kendi *hükümetlerinin şark politikalarından tamamen bihaber* davranmaları eleştirilmiştir.

İngiliz bürokrasisinin ister iktidar ister muhalif blokta yer alsınlar, Şark Meselesi’nde ittifak ettikleri konular bulunmaktadır. Ayestefanos Barışı’nın ardına denk gelen bir dönemde Konservatuar (Muhafazakar) Partisi’nin Belfour şubesinin açılışında konuşan Müstemlekat (Sömürgeler) Nazırı Henry sözü, Şark Meselesi’ne getirmiştir.¹⁵ Burada hükümetin önemli bir üyesinin Şark Meselesi ile ilgili verdiği nutuk, İngiliz siyaseti açısından önemli ipuçları vermektedir. Hariciye Nezareti’nin Tercüman odası, bu nutku *Times Gazetesi*’nden iktibasla ve önemli fıkraları tercüme ederek hükümete iletmiştir. Buna göre nazır, bütün siyasi fırkaların gündeminde olan meselenin kadimden bu yana var olduğunu, Avrupa ve İngiltere’yi ilgilendirdiğine dikkat çekmiştir. Meseleyi ise, Hristiyan ahalinin menfaatlerinin namus ve itibarlı şartları elde etmeleri olarak formüle etmiş ve bunu da bir dava olarak nitelendirmiştir. Bu arzunun tüm Avrupa’nın vazgeçmeyeceği bir hüküm olduğunu belirtmiştir. Muhafazakar Parti’nin Hristiyan ahalinin ızdıraplarına lakayıt davrandığı iddiasını da yalanlamıştır. Aynı zamanda Devlet-i Aliye’ye bu konuda müdahale etmek istemedikleri halde Devlet-i Aliye’nin davetiyle konferansa katıldıklarını açıklamıştır. Lord Salisbury, Dersaadet Konferansı’nda gayretine rağmen Hristiyan hakları için verdiği tavsiyeleri Devlet-i Aliye’ye kabul ettirememiştir. Bununla beraber İngiliz menfaatine aykırı bir teşebbüs olmadıkça herhangi bir savaşa girişmeyeceklerini ve tarafsız tutum takınacaklarını ifade etmiştir. Akabinde gelişen olayları İngiliz hükümeti açısından şöyle sıralamıştır: Bilahare Rusya ile Osmanlı arasında cereyan eden savaşta Devlet-i Aliye’nin mağlup olması üzerine İngiltere olarak Dersaadet’te hayli tebaamız olduğundan donanmamızı Marmara Denizi’ne sevk ettik. İngiltere, Paris Antlaşması imzacı devleti ve antlaşmanın iştirakçisi olarak Şark işlerinin tanziminde Marmara Denizi’nde deniz kuvveti bulundurmaya hak sahibidir. Neticede daimi bir barış için Ayestefanos’ta bir antlaşma sağlandı. Devlet-i Aliye’de Hristiyanlar çeşitli olup Rusya özellikle Slavlarla ilgilidir. İngiltere açısından ise ne İslam ahalisinin ne de Hristiyan ahalinin ve milletlerinin menfaatlerinin yalnız bir millete feda edilmesi kabul edilemez; diyor ve “*İngiltere devleti yalnız bir Avrupa devleti olub kamuoyu nazarında aşıkâr bir Asya ve Afrika ve Amerika devletidir...*”¹⁶ diye ekliyordu.

Sömürge Nazırı Henry, İngiltere’nin Rusya ve Osmanlı ilişkilerinde oynayacağı rol üzerine birtakım görüşler bildirmiştir. Ona göre, İngiltere’nin uygulayabileceği üç yol vardı. İlki ne olursa olsun barışın tesis edilmesidir. İkincisi, kaçınılmaz bir Haçlı savaşına karşı her ne zaman olursa olsun karşı durmak mümkün değilse de asıl mesele bir milletin mahvı ile diğerinin terfisi değildir. Dolayısıyla kendilerinden (Osmanlı) talep edilen düzenlemeler yerine getirilmeden onları öylece terk etmek olamaz. Kaldı ki bu bir Haçlı savaşı olarak addedilemez. Ayrıca İngiltere, Rusya ile ittifak ederek Devlet-i Aliye’yi tehdit etse dahi Devlet-i Aliye’yi iddialarından feragat ettirebilecek bir işaret bulunmamaktaydı. Bu sebeple “*her ne kadar İngilizler olarak bir savaştan kaçındıysak da ihtiyaten antlaşmanın tanzimi ve sözümlüğün dinlenmesi babında hakkımızı talep etmek için 30 bin kişilik bir ordu sevk ettik*” demiştir. İngiltere için dördüncü bir yol da müdahale etmemek olabilirdi. Ancak böylesi bir Avrupa meselesinde sessiz kalmak büyük bir devlet olmağın işareti olamayacağından İngiltere bu yola başvuramazdı. “*İngilizler sulhen olsun ve harben olsun dünyanın her bir tarafına gittiler. ve İngiliz isim ve lisanını her yerde neşrettiler.*” Medeniyet alemine serbesti ve adaleti yayarak çeşitli milletleri himayeyi devam ettirmeyi arzu ettiler. Nazır Henry’ye göre, ayrıca Devlet-i Ali’nin olası başka bir devlet tarafından işgal edilmesi halinde bile bu kadar önemli bir ülkenin şehir ve limanlarının zabt edilmesi İngiltere menfaati için şarttır. Parçalanmaya münasib Osmanlı toprakları üzerindeki İngiliz menfaatleri büyük devletlerin insafına bırakılamayacak kadar önemlidir. İngiltere himayesindeki kiliselerin ruhban ve memurları

14 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı – Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA). *Y. PRK.HR.* 1/96, H-18-10-1294/26.10.1877.

15 BOA. *Y.PRK. HR.* 2-88, H-27-04-1295/09.05.1879; Henry Howard Molyneux Herbert the Earl of Carnarvon (1831-1890), 1. Dönem 6 July 1866 - 8 March 1867, 2. Dönem 21 February 1874 - 4 February 1878 yılları arasında “Secretary of State for the Colonies-Müstemlekat (Sömürgeler) Nazırı” olarak görev yapmıştır. (Erişim: 29.04.2023), <https://www.britishempire.co.uk/biography/secretariesofstate.htm>; Chelsey Parrott-Sheffer, (Britannica, The Editors of Encyclopaedia). “Henry Howard Molyneux Herbert, 4th earl of Carnarvon”. Encyclopedia Britannica, 24 Jun. 2022, (Erişim: 29.04.2023), <https://www.britannica.com/biography/Henry-Howard-Molyneux-Herbert-4th-earl-of-Carnarvon>.

16 “...Memleketin ticaretini ve müstemlekatını mahza bir şöhet-i askeriye ve mechul bir netice-yi mevkiyyete feda edecek hiçbir heyet-i vükela yoktur. Lakin İngiltere’nin dünyanın her bir tarafında alakası olduğu cihetle vezaif-i mesuliyeti dahi ol nispette azimdir... Kırım muharebesinde ...Mister Disraeli demişti ki: “İngilizler şan-i askeri için cenk ve harp eden pehlivanlar gibi galebat ve muvaffakiyat-i askeriye maksadıyla değil mucerred hukuk-i milel-i kavaid-i esasiyye-i azimesi için muharebe etmelidir.” İşte şimdi hükümetin hali dahi bu yöndedir.” Bkz. BOA. *Y.PRK. HR.* 2-88, H-27-04-1295/09.05.1879.

rının gönderdikleri bilgi ve taleplere göre, İngiltere, bunu bir savaşla değil, barışçıl bir şekilde çözmekle sorumludur. Buna göre Nazır, 1856 ve 1871 antlaşmalarına bağlı meseleler hakkında, İngiliz görüşlerinin duyurulması amacıyla bir kongre düzenlenmesini talep ettiklerini belirtir. Bu gerekçelere bağlı olarak hem parlamentonun hem de tüm İngiltere ahalisinin desteğini istemiştir.¹⁷

Osmanlı-İngiliz münasebetleri bu devrede olumlu bir havada seyretmiştir. Ancak İngiltere'de Gladstone başbakanlığında liberallerden oluşan yeni bir kabine kurulmuş ve Osmanlı'nın Londra elçisi Musurus Paşa, Dışişleri Bakanı Lord Granville ile bu yeni heyetin Şark Meselesi'ne dair politikaları hakkında bilgi sahibi olmak, Devlet-i Aliye'ye karşı iyi niyet ilişkisi geliştirmek için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu yöndeki direktif doğrudan padişaktan yapılmış ve Berlin Antlaşması'nın henüz belirsiz olan maddeleri konusunda büyük devletlerin hakkaniyete ve hiçbir tarafın zararına bir şiddet içermeyecek uygunlukta olması için diplomasi yürütmüştür. Hariciye Nezareti'nde gerçekleşen görüşmede Bakan Lord Granville, Berlin Antlaşması'nda Devlet-i Aliye sınırlarının küçülmesinin İngiliz hükümetinin arzu ettiği bir şey olmadığını belirtmiştir. Ancak müzakereler olumsuz sonuçlanırsa da bunun kendilerini üzeceği yollu diplomatik bir cevapla görüşme nihayete ermiştir.¹⁸

İngiliz muhafazakarlar ve liberaller arasındaki iktidar mücadelelerinde değişen hükümetlerin Şark Meselesi üzerindeki farklı davranışları Osmanlı hükümetini endişelendirmiştir. Bu sebeple padişah da diplomatik temaslarla İngiliz hükümetinin Osmanlı lehine bir politik bir tutum takınması için gayret sarfetmiştir. 1886 senesinde İngiltere'de Liberal Gladstone kabinesinin iktidarını Konservatuar (Muhafazakar) partiye kaybetme ihtimali belirlemiştir. Bu durum Şark siyasetinde İngiltere'nin Rusya ile rekabetinin kızıştığı bir dönemi aralamıştır. Öteden beri sorun oluşturan "Rumeli Eyaleti-i Şarkî" meselesinde Rusya'nın İngiltere'den intikam almaya varan ve buna karşı İngiltere'nin de aks-i siyasetle cevap oluşturacağı bir atmosfer cereyan etmiştir. Dahası Batum meselesi sebebiyle artan Rus-İngiliz rekabetine dair, İngilizlerin Bulgaristan prensini himayesi ve olası bir savaş durumunda hariciye bürokrasisi Osmanlı hükümetinin nasıl bir siyaset izlemesi gerektiğine ilişkin yoğun mesai sarf etmiştir. Hariciye Müsteşarı Artin Dadyan, İngiltere ve Rusya ile ilgili hükümetin izleyeceği siyaseti "*ne bir tarafa ve ne de diğerine meyl ve yardımcı olunmalıdır*" şeklinde önermiştir.¹⁹

Şark Meselesi etrafında batı dünyasında cereyan eden hadiselere karşı Osmanlı cenahı kayıtsız kalmamıştır. Hariciye'nin tercümanlık bürokratları Batı dünyasından süreli yayınları an be an takip ediyor ve buradan önemli gördükleri pasajları tercüme yoluyla Yıldız Sarayı'na iletiyorlardı. İngilizlerin çıkarlarına göre müttefiklik ilişkisi belirlediği Osmanlı cenahından İngiltere'ye Gayri Müslimler hakkında raporlar gelmekteydi. Van, Bitlis ve Muş taraflarındaki Ermenilerin zulüm gördüklerine dair haberler, *Daily News* Gazetesi'nde yayınlanmış ve bu uygunsuzluklara nihayet verilmesi için parlamentonun muhalif kanatlarından Dersaadet'e ihtar verilmesi şeklinde tartışmalara yol açmıştı. Abdülhak Hamid (Tarhan)'ın *Times* Gazetesi'nden iktibasla gönderdiği haberde, İngiliz parlamentosunda Yunan ilişkileri ve Şark Meselesi'ne ilişkin muhalif kanattan üyelerin bir cemiyet kurduğu bildirilmiştir. Bu grup ayrıca Bab-ı Ali'nin Ermenistan, Makedon ve Girit gibi hareket ve icraatlarını da inceleyeceklerdi. Mösyö Sityufun ile Mösyö Sommers başkanlığındaki grubun azaları Mösyö Brice ve Mösyö Stanhoob Mösyö Chwan ve Mösyö Chanin ve Mösyö Alfred Webb gibi isimlerden oluşmaktaydı.²⁰

Osmanlı Devleti ile ilgili Şark Meselesi çerçevesinde İngiltere'de meydana gelen programlar, İstanbul'da takip edilmiştir. İngiltere'nin Mısır'ı işgali sonrasında bozulan geleneksel Şark/Osmanlı politikası önemle izlenmiştir. Hariciye'nin Londra temsilcileri bu bağlamda Vambery'nin Manchester'da verdiği konferansı da iletmişlerdir. Vambery, İngiltere ve Osmanlı Devleti'ni uzlaştırmak üzere diplomatik ilişkilerde kraliçe adına çalışan, İngiltere hesabına ve Ruslar aleyhine Orta Asya'da derviş kılığında casusluk faaliyetleriyle seyahat eden, bir aralık hariciyede tercümanlık da yapan, çok dilli Macar asıllı bir Yahudi'ydi. 2. Abdülhamid'le ilişkisi sebebiyle Theodor Herzl'in Filistin'de Yahudi devleti kurulması için sultanla görüşmesini sağlamıştı. Ayrıca ilk Türkoloji profesörü ünvanını taşıyan önemli bir şahsiyetti.²¹ İngiliz hesabına yaptığı casusluk gezilerini Londra'da *Royal Geographical Society*'de anlatarak hayli ilgi

17 "Böyle bir himayede İngilterece büyük bir tehlike bulunmasa da o münasebetle bir devlet-i muazzamanın ellerine verilecek vesileler; (Başbakan) Lord Salisbury'nin tahriratında açıkladığı biçimde bilahare İngiltere'nin menfaatlerini muhal (imkansız) bir surette kullanabilmek ihtimali vardır. Devlet-i Aliye bölüşmeye uygun bir halde veyahut büyük devletlerden birinin nüfuz ve idaresi altında kalsa bile yine oldukça alakadar olduğumuz birtakım geniş memleketler üzerine hüküm ve nüfuzu geçerli olacağından o devletin şehir ve limanları zabt olunmazdan evvel İngiltere menfaatlerinin zarar göreceği aşikardır." Bkz. BOA. Y.PRK. HR. 2-88.

18 BOA. Y.PRK.BŞK. 3/53-1-2, H-14-08-1297/22.07.1880.

19 BOA. Y.PRK.HR. 9/62, 16 L 1303/18.07.1886.

20 BOA. Y.PRK.EŞA. 10/91, H-07-08-1307/29.03.1890.

21 Arminius Vambery, *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi*, (İstanbul: Ses Yay., 1993), 7-16; Vambery'nin İngiliz-Osmanlı ilişkilerindeki rolü bir zamanlar Hoca Saadeddin'in de oynadığı benzer bir rolü anımsatmaktadır. Zira İngiltere Osmanlı Devleti ile etkili ilişkiler kurmayı saray çevresinde nüfuz sahibi kişileri yanında tutmaya çalışarak başarmıştır. Nitekim Sultan Süleyman döneminden beri Osmanlı sarayında

toplamaştı.²² Sultan Abdülhamid, onun diplomatik şahsiyetini Osmanlı lehine kullanmak istediğinden Şark Meselesi ile ilgili görüşlerinin takibi ve çevirilerinin Yıldız Sarayı'na iletilmesi önemsenmiştir. Vambery'nin *Manchester Examiner* gazetesinde yayınlanan bu nutkunda yapılan İran ve Osmanlı karşılaştırmasında Osmanlı lehine bazı yorumlar bulunmaktadır.²³ Vambery, İngilizlerin İran'da banka kurduğunu belirtmiş, Şah'ın İngiliz emtiasının Rusya emtiasına karşı rekabetine ve Karun nehri civarında yol inşasına izin verdiğini not etmiştir. İngiltere'nin İran'da gerek ticari gerekse siyasi imtiyazlarının korunmasının İngiliz menfaati icabı olduğunu belirtmiştir.²⁴ İran'daki İngiliz çalışmaları da İngiltere'nin Osmanlı ile müttefiklik ilişkisinde de başından beri iktisadi menfaat ekseninde politika geliştirdiklerini göstermektedir.

19. yüzyılın son çeyreğine doğru siyasal açıdan değişen konjonktüre bağlı olarak, Osmanlı İngiliz ilişkileri de gerilimli bir hale evrilmiştir. Gerek Mısır gerekse Bulgar meselelerinde oynadığı rollerle İngiltere bu sıralarda, geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden yüz çevirmeye başlamıştır. Lord Salisbury,²⁵ 1891'de Muhafazakarların lideri olarak İngiltere başbakanlığını yürütürken Şark Meselesi'ne dair verdiği bir nutukta, ülkesi adına geliştirilen diplomasiden bahsetmektedir. Döneminde Fransızlarla dostluk ilişkileri geliştirmiş, Alman imparatoru İngiltere'yi ziyaret etmiştir. Mısır'ın işgalinden sonraki döneme ilişkin hem Mısır hem de Bulgaristan'da kaydettikleri ilerlemeyi övmüştür. Bu arada Şark Meselesi ile ilgili olarak, Şark Meselesi denilen o müşkil henüz hal olunmuş değilse de “*halen iki millet tepişmekte bulunuyor ki; onların süratle terakkileriyle Şark Meselesi'nin etkili bir şekilde çözümleneceği ümit edilmektedir*”, demiştir. İki millet sözüyle kastettiği ise Rusya ve Osmanlı olmalıdır ki, iç siyasete yönelik bu konuşmada diplomatik bir nezaketten söz edilemez. Bu arada Reuter Ajansı'ndan iktibas edilen bir haberde, İngiltere'nin Mısır işgalinden duyulan rahatsızlıkları iletmek üzere Osmanlı hükümetinin temsilcisi Rüstem Paşa'nın bir teklifle Londra'ya geldiği, ancak Salisbury'nin bu teklife yanaşmasının zor olduğu nakledilmiştir.²⁶ Bu aşamada İngiltere'nin artık Osmanlı Devleti ile zıtlasmaya başladığı ve politika değişikliğine gittiği bir evreye geçilmiştir. Zira İngiltere, Anglo-Armenien Komitesi'ne verdiği destekle ve Ermeni faktörü üzerinden geliştirdiği faaliyetlerle Osmanlı sahasında Ruslardan rol çalmış ve bu durum Rusya ile yeni zıtlasmalara yol açmıştır. Osmanlı hükümeti İngiltere'nin Şark'ta bu miyanda harita değişikliklerine yol açacak girişimlerini izlemekle kalmıştır. Bu sırada Avrupalı devletler de Osmanlı Devleti'nde asayişin sağlanması konusunu gündeme getirmişlerdir.²⁷ Bu süreçte Batılı devletlerin azınlıklar ve özellikle Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'ni politik kısıp almışlardır.

Başbakan Lord Salisbury'nin konuşması Avrupa'nın farklı ülkelerinin basınında dikkatle izlenmiştir. Basına göre, İngiltere'nin Şark'ta tek başına icraatta bulunmayacağı ve Rusya hoş görmese de Anadolu ahvali sebebiyle Avrupa devletlerini de ittifaka davet ettiği belirtilmiştir.²⁸ *Noofrey(?) Press* Gazetesi, Paris Antlaşması'yla önü alınmış savaş tehlikesinin hala arttığını, bu sebeple Avrupa ittifakının gerekli olduğunu ve İstanbul'da bulunanların Lord Salisbury'nin sözlerini anlayıp anlamayacaklarının bilinmediğini nakletmiştir. Ancak sulh için “*zat-ı şahanenin nüfuzu(nun) کافی gelmediğini*” Avrupa müdahale etmezse Devlet-i Aliye'nin yıkılacağı, bunun için Avrupa'nın müdahalesine ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır. *Extrablatt Dweyn(?)* gazetesi de “*eğer zat-ı şahane kemal-i hakkaniyetle ıslahat icra etmezse haklarında şiddetle muamele edileceği*” yorumunda bulunmuştur.²⁹ *Standard* Gazetesi Lord Salisbury'nin sözlerinin yatıştırıcı faktörü üzerinde durmakla birlikte, “*zat-ı şahanenin*” tekrar ve mülkiyede son defa ihtar edildiğini not etmiştir. *Daily News* Gazetesi ise, “*zat-ı şahanenin*” son defa başarmaya gücü olduğunu, şayet yabancı devletler arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanmayı hesaplıyorsa bunda yanılacağını ve Avrupa devletlerinin (Osmanlı namına) bir savaşa girmeyeceğini, çünkü Devlet-i Aliye'nin Avrupalı hayatı ile pek zıtlıştığını ve bunun yakında son bulacağını belirtmiştir.³⁰

Fransa kralının ayrıcalıklı bir yeri olmuştur. Bu durumun değişmesi için sarayda müttefik edinme sürecine girilmiştir. Buna mukabil Osmanlı tarih yazımına ait eseri ve devlet yönetimindeki etkisiyle bilinen Hoca Sadettin İngiliz taraftarlığıyla da anılmıştır. Franz Babinger, “Hoca-i Sultani” ünvanına sahip Hoca Sadettin'in Sultan 3. Murad'ın tahta gelmesiyle danışmanlığını yaptığını ve dış siyasette İngiltere ile iyi ilişkileri savduğunu kaydetmiştir. Hatta eskiden Fransa taraftarı olan Hoca Sadettin'in Kraliçe Elizabeth'ten 5.000 düka altın alarak İngiliz yanlısı bir tutum takınmaya başladığı belirtilmiştir. Bkz. Ercan Gümüş, Tarihiçi ve Asi: *16. Yüzyıl Celali İsyancıları'nın Osmanlı Tarih Yazımına Yansıması*, (İstanbul: Libra Yayınları, 2018), 50.

22 Turgut Akpınar, “Arminius Vambery”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yay., 2012), 12/501-502.

23 Manchester Examiner, “Professor Vambery in Manchester” (1 Jan 1891).

24 BOA. *Y.PRK.EŞA*. 13/75-1-2-3, 1 Haziran 307/13.06.1891.

25 Lord Salisbury (Robert Gascoyne-Cecil), <https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/robert-gascoyne-cecil>, (Erişim 01.05.2023).

26 BOA. *Y.PRK.EŞA*. 14/17, H-23.12.1308/30.07.1891.

27 BOA. *HR.SFR*. 1, 112/24, 14-12-1895.

28 Gazette de Coloni ve Free Donblat(?) Di Vienne gazeteleri, BOA. *Y.PRK.ZB*. 18/54-1, H-06-06-1314/12.11.1896.

29 Noofrey(?) Press ve Extra Mellat(?) Dweyn gazeteleri, BOA. *Y.PRK.ZB*. 18/54-2, H-06-06-1314/12.11.1896.

30 Standard ve Daily News gazeteleri, BOA. *Y.PRK.ZB*. 18/54-3, H-06-06-1314/12.11.1896.

1890'lardan itibaren Ermeni Meselesi uluslararası ajansların en popüler konularının başında gelmekteydi. Osmanlı Hükümeti, İngiliz ve Fransız basın ajanslarının Şark'tan İstanbul'a ve oradan aktarılan Ermeni ızdırabı temalı telgraflarla alınan yayınlarıyla baskı altındaydı.³¹ Özellikle Ermenilerin sistematik saldırılar altında Müslüman olmaya zorlandıkları haberleri işleniyordu. Osmanlı Hükümeti teyid edilmeden yayınlanan haberlerin oluşturduğu infialden şikayet ediyordu. Bu sebeple Osmanlı Paris Büyükelçiliği bu telgrafları yayınlayan gazetelere tekzip göndermişti.³² İlerleyen dönemlerde Avrupa basınında Lord Salisbury hükümetinin önceki hükümetten daha şiddetli muhalefetine Ermenilerin Osmanlı içinde taşkınlıklarına yol açtığı haberleri çıkmıştır. Ancak gittikçe İngilizlerin mevcut (Ermeni) politikalarında yalnızlaştığı, Rusya ve Fransa hükümet temsilcilerinin de üzerlerinden sorumluluğu atmaya İngiltere'den ayrıldıkları bildirilmiştir. Aynı şekilde İngilizlerin Asya ve Afrika'ya doğru genişleme siyasetleri de diğer devletlerce olumsuz karşılanmıştır. İngiliz Şark politikasındaki sertleşme, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmasına yol açmış ve böylece İngiltere ile ihtilaflarını daha da arttırmıştır.³³

2. İngiltere'nin Ticari Misyonu'nun Şark Meselesi'ne Etkisi

İngiliz politik motivasyonu İmparatorluk Yolu da denen Hindistan sömürgelerine giden yoldaki transiti Mısır, Akdeniz ve Cebelüttarik üzerinde şekillenmişti. Bu süreç, *İngiltere'nin 1756-63'te Fransa'ya karşı verdiği yedi yıl süren mücadelesi* sonucunda Fransa'nın Hindistan sömürgesini ele geçirmesiyle başlar. Ardından Fransa'nın rövanşı, Hindistan yolunun emniyetini tehlikeye sokmak için Mısır'ı 1798'te işgal etmesi ile devam eder. İngilizlerin buna cevabı Rusya ile birlikte Osmanlı yanında yer alarak Mısır'ı Fransa'nın tahakkümünden koparıp zayıf Osmanlı'da kalmasını sağlamak olur. Fransızların Mısır'dan sonra İstanbul'a ilerleyerek Osmanlı'yı yıkmasından ve Boğazlara hakim olmasından çekinen Rusya ile İngiltere, bir müddetliğine Osmanlı toprak bütünlüğünde ittifak etmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda Rusya'nın Karadeniz kıyılarına yerleşerek boğazlara inme hamleleri İngilizleri tedirgin etmiştir.³⁴ İngiltere'nin Osmanlı devleti toprakları üzerinde izlediği politikanın esaslı biçimde değişmesine sebep olan olaylardan bir diğeri, Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca ile Karadeniz'de üs kurma hakkını elde etmesiydi.³⁵ Rusya'nın boğazları ele geçirerek Akdeniz'e inme siyaseti İngiliz imparatorluk yolunu tehdit edeceğinden, İngiltere artık Osmanlı Devleti ile ilgili açık bir pozisyon aldı. Genel izlenimi açıklayan bu görüşe göre, *İngiltere*, 1791'den 1878'e kadar Rusya'ya karşı Osmanlı toprak bütünlüğünü korumayı politika olarak benimsedi.³⁶

İngiltere'nin Pitt döneminden Salisbury hükümetine uzanan dönem boyunca Osmanlı toprak bütünlüğünü muhafaza politikası, İngiliz menfaatlerinin Osmanlı lehine aksetmesinden ibarettir. Yine de İngiliz siyasetçilerinin tamamı bu konuda fikir birliği içinde sayılmazlardı. Ancak özellikle Palmerston'un dışişleri bakanı ve başbakan olarak etkin olduğu yıllarda (1830-1865) bu fikir ön plana çıkmıştır. *Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Osmanlı ordusunu yenerek yönünü Kütahya'ya dolayısıyla payitaht İstanbul'a doğru çevirdiğinde* İngiltere, Osmanlı'nın yardım çağrısına lakayıt kalmıştı. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston donanmanın Rusya'yla çatışmaya hazır olmaması sebebiyle, *İstanbul'daki elçisi Stratford Canning'in* çağrılarına olumlu yanıt vermedi. Ancak kendisinden yardım istenilmediği halde fırsatı kaçırmayan Rusya, Boğaziçi'ne filo göndererek inisiyatif alması *İngiltere'*yi korkuttu. Mısır Meselesi'nde İngilizlerin baştaki pasifliği ve Osmanlı lehine görüntü veren Rusya'nın attığı adım sonucu 1833'te Osmanlı ile imzalayarak Hünkar İskelesi Antlaşması'yla elde ettiği imtiyazlar, İngiltere'de ve özellikle Lord Palmerston'da şok etkisi yaptı.³⁷ Bunun üzerine Palmerston, Hünkar İskelesi Antlaşması'nı bağlayıcı ve boşa çıkarmaya yönelik bir hamle geliştirmek istedi. Bunun için boğazların uluslararası bir statüye kavuşturulacak biçimde tekrar ele alınmasına çalıştı. Toprak bütünlüğünü korumak üzere Osmanlı Devleti'ne yanaşma siyasetinin bir adımı olarak 1838'de İngiltere, Osmanlı ile Baltalimanı Antlaşması'nı imzaladı.³⁸ Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, büyüyen Kavalalı sorununa Rus desteğinin yanında İngiliz desteğini de almış olmaktan memnundu. Ancak bu vakitten itibaren boğazlar, İngiliz-Rus rekabet sahası olarak kızırgan bir mesele olarak ön plana çıkmıştır.

31 BOA. HR.SYS. 190/12, 29 TS 1311/19.11.1895.

32 Servet Yanatma, *The International News Agencies in The Ottoman Empire (1854-1908)*, (Ankara: A Thesis of Social Sciences of Middle East University Technical University, 2015), 52-57.

33 BOA. HR.SYS. 191/5, M-08-01-1896.

34 Armaoğlu, 20. yy. Siyasi Tarihi, 44-45.

35 Bayram Soy, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 7 (2007), 142.

36 Armaoğlu, 20. yy. Siyasi Tarihi, 44-45; Zafer Gölen, "Şark Meselesi Işığında Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçlerin Politikaları", *Türk Yurdu* 294, (Nisan 2011), 96; Karal, İngilizlerin Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasının başladığı tarihi 1799 olarak verir. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara: TTK Yay.,1999, 35-36.

37 Soy, "Lord Palmerston...", 142-143, 146.

38 Soy, "Lord Palmerston...", 148-150.

Osmanlı üzerinde İngiliz-Rus rekabetinin bir ürünü olan Baltalimanı Antlaşması'yla İngiltere Osmanlı iç pazarında “*en fazla izine sahip devlet statüsü*” elde ederek çok önemli bir aktör haline geldi. Böylece İngiltere, ihracat mallarında ciddi gümrük indirimleri, boğazlarda gecikmeden geçme, gemiden gemiye mal aktarmada ücretsiz transit geçiş ve iç gümrüklerden muaf tutulmanın yanında yerli tüccar gibi doğrudan ticaret yapma hakkı elde etti. İstanbul'daki İngiliz elçisi Ponsboy, antlaşmanın Osmanlı tarafından kabullenilişinde “*Mustafa Reşid Paşa'nın büyük payı ve uysallığı*” olduğunu belirtmiştir. Böylece İngiltere, bir taraftan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'yı mali açıdan çökertmeye çalışıyor ve diğer taraftan Rusya'nın Hünkar İskeleyi'yle elde ettiği faydayı engelleyerek Rusya'yı zarara uğratmış oluyordu. Bununla birlikte meselenin Osmanlı cephesinde ise yerli tüccarın yabancılara aracılık yapmak dışında bir çaresi kalmamıştır. Rekabette zorlanan yerli tüccarın sonunu getiren bu antlaşmayı Palmerston, İngiliz menfaatleri açısından bir “şaheser” olarak tanımlamıştır.³⁹ Verilen kapitülasyonlarla yerli tüccar, yabancılarla rekabet edemez hale gelince aynı ayrıcalıklardan yararlanabilmek amacıyla İngiliz, Fransız ve Rusya vatandaşlığına geçmeye başlamışlardır.⁴⁰ Denizlerde elde ettiği hegemonya ile İngilizlerin dayattığı serbest ticari modeli, onlara küresel ölçekte ekonomik serbestiyeti uygulamak için elverişli koşullar sağlamıştır.⁴¹ Böylece Osmanlı Devleti'nde merkezden uzakta serbest ticari faaliyetlere engel ve iç gümrük duvarları oluşturabilecek kapasitedeki adem-i merkezîyetçi idari yapıların tasfiyesinin gündeme geldiği düşünülmektedir. Bu tipteki serbest tarzdaki idareler büyük oranda Vilayat-ı Şakiyye'de bulunmaktaydı. İngiltere'nin ve batılı devletlerin Osmanlı'da Tanzimatla başlayan modern merkezîyetçi faaliyetleri desteklemelerinde bunun da önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Vilayat-ı Şarkîyye'deki kısmi serbest nizamla sahip idarelerin, İngiliz serbest ticaret nizamı mefhumuna muhalif karakterinden olsa gerek; İngilizler merkezi otoriteyi güçlendirmek adına bölgedeki başkaldırlara karşı mesafeli ve muhalif bir tutum izlemişlerdir. İngilizler serbest ticaret misyonunun devletlerine sağladığı yararı ön planda tuttıkları için Osmanlı merkezileşmesine destek sundukları, bunun karşısında gördükleri tüm tavırlara karşı da Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bunun yanında Osmanlı pazarlarını sömürge haline getiren kapitülasyonlar, vatandaşların varlıklarını korumaya çalışma tepkisiyle yeni açmazlara neden olmuştur. Toprak bütünlüğünü koruma refleksiyle yapılan her hareket, ön görülemeyen iç tepkilerle bağımsızlığın hasar almasına yol açmıştır. Dönem bürokrasinin bu sorunlara karşısında geçici çözümlerle günü kurtarmaktan başka bir siyaset üretmediği açıktır.

Osmanlı Devleti hem Rusya hem İngiltere ile ayrı ayrı yapılan antlaşmalarla onların desteğini almıştı. Ancak Mısır meselesi devam ediyordu ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa oğlu İbrahim Paşa vasıtasıyla savaşı Nizip'e taşımıştı. İbrahim Paşa'nın elde ettiği zaferi ileriye taşıyarak Mısır'ın yanında Suriye'yi de elde etmesi Avrupalı devletleri telaşlandırdı. İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Hünkar İskeleyi Antlaşması'ndan doğan yükümlülükleri gereği bu olaydan faydalana- cağı endişesiyle duruma el koydular. İstanbul'daki İngiltere, Avusturya, Rusya, Fransa ve Prusya elçilik katipleri Bab-ı Ali'ye bildirdikleri ve Metternich'in yazdığı nota ile: “Şark Meselesi üzerine beş büyük devlet arasında antlaşma sağlandığını” ve buna göre, Osmanlı hükümetinin Mısır'a karşı hiçbir taviz vermemesi konusunda destek bildirdiler.⁴² Osmanlı hanedanına alternatif olmak iddiasıyla 19. yüzyılın başında Mısır'da ortaya çıkan Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve hanedanı sorununun çözümü meselesi, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde önemli bir aşamayı oluşturur. İngiliz kraliyet sermayesinin Osmanlı Hanedanı yanında yer almasıyla bu gaileden kurtulan Osmanlı Devleti, haliyle yüksek İngiliz sermayesi ve çıkarları politikalarının da destekçisi olmuştur. 1838 yılında Osmanlı Devleti'nin çözmekte baş edemediği Mısır sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır ve İstanbul yönetimi, sorunu çözmek adına dış desteğe başvurmuştur. İngilizlerin sunacağı bu desteğe karşılık Osmanlı Devleti İngilizlere iktisadi ve mali bazı imtiyazlar sunacaktı.⁴³ Nitekim devamında Rusları boğazlardan uzaklaştırma siyaseti gereğince İngilizler, 1840-41'de ağırlığını koyarak Londra'da Boğazlar Sözleşmesi'yle boğazları uluslararası garanti altına aldırdı.⁴⁴ Böylece hem kendi hem de Osmanlı lehine bir dizi kararın alınması için uluslararası politikayı domine eden İngilizler, Bab-ı Ali'yi destekleme siyaseti izlediler.

Rusya, Osmanlı Devleti'yle imzaladığı Küçük Kaynarca Anlaşması'yla Rum Ortodoks Kilisesi'nin Kutsal yerler üzerindeki haklarının hamiliğini elde etmişti. 1854'te bu himaye haklarını bahane etti ve Eflak-Boğdan'a saldırarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Bu gelişme, İngiltere'nin klasik sömürge yollarına olan tehdit algısını ortaya çıkarmakla kalmadı. Aynı zamanda Rusya'nın Avrupa haritasında ortaya çıkaracak bu ani durum, Fransa'yı, Avusturya'yı ve diğer Avrupa ülkelerini de tedirgin etti. Rusya'nın ilan ettiği Kırım Savaşı'na birçok devlet Osmanlı

39 Müjdat Engin, *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasının Tanzimat Fermanı'na Etkileri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi, 2010), 45-50.

40 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, (Ankara: TTK Yay., 2000), 217.

41 Dinç, “19. Yüzyıl Osmanlı Merkezileşmesi...”, 399-434.

42 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 140-141, 196-197.

43 Suraiya Faroqhi, *Türkiye Tarihi 1603-1839; Geç Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Fethi Aytuna), Cilt 3, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), s. 81; Ercan Gümüş, *Devlet ve Asi: 18. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Diyarbekiri'nde Eşkıyalık*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 101.

44 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 208-209.

yanında katıldı. Kırım Savaşı, 1856 Paris Antlaşması'yla sonuçlandı. Karadeniz'in tarafsız hale getirildiği bu savaşla Osmanlı, Avrupa Birliği'nin üyesi olarak kabul edildi. İngiltere bu savaştan toprak elde etmedi. Ancak antlaşmadaki en önemli kazancı, Rusya'nın Karadeniz'deki tersaneleriyle savaş filosunun ortadan kaldırılması ve Akdeniz'deki sömürge yolu üzerindeki Rus tehdidinin bertaraf edilmesi oldu.⁴⁵

Osmanlı toprakları üzerinde tek başına söz sahibi olamayacağını anlayan Rusya, 1875-76 senelerinde Karadağ, Sırp ve özellikle Bulgar ayaklanmalarına müdahale ile Osmanlı Devleti'ni yeniden tehdit etti. Kırım Savaşı yenilgisinin rövanşını almak üzere harekete geçerek İstanbul önlerine kadar geldi ve ayrıca Doğu Anadolu'yu da işgal etti. Ancak tüm Avrupa'yı karşısına almaya tekrar cesaret edemedi ve Avrupalı devletlerin çıkarlarını da gözeten 1878 senesinde Berlin Antlaşması'nı imzaladı.⁴⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, İngiliz Başbakan William Pitt'in ülkesinin 1791'den beri izlediği Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını sorgulamasına yol açtı.⁴⁷ Rusya'nın Akdeniz'e sarkma politikasını engellemek için Osmanlı'nın Ruslar eliyle peyderpey yıkılmasına seyirci kalamazdı. Pitt, İngiltere'nin politikasını Osmanlı toprakları üzerinde kontrolü altında bağımsız devletler kurmak ve Vilayat-ı Şarkiye'de ise Rusya'yı durduracak tampon bir Ermenistan'ın kurulmasını sağlamak şeklinde revize etti. Dahası stratejik noktalara ise doğrudan yerleşme politikasını yürürlüğe koydu. Böylece Doğu Akdeniz'i kontrol altına almak ve Süveyş Kanalı'nı korumak amacıyla Kıbrıs ve Mısır'a yerleşmiş oldu.⁴⁸

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçmesinde diğer bir etken de, Almanya'nın Osmanlı ile yakınlaşmasıdır. Almanya, Avrupa kıta sömürgeci ülkeleri liginin arasına siyasi birliğini geç tamamladığı için daha sonra girmiştir. Yanısıra geç sanayileşmiş ve sömürgeleştirecek yer arayışı hareketleri Avrupa'da tedirginliğe yol açmıştır. 1882 senesinde Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya ile ittifak ederek bir blok oluşturmuştur. Almanya'nın Osmanlı ile yakınlaşması ile de İngiltere tedrici olarak Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçmiştir. 1894 senesinde önce Fransa ve Rusya, 1907'de de Rusya ile İngiltere bir konvansiyon oluşturarak Avrupa'da Alman blokuna karşı ittifak cepheleleri kurulmaya başlanmıştır.⁴⁹ Geçmişte İngiliz sömürge ekonomisine olan tehditte Fransa'nın yerini bu dönemde Almanya alarak İngiltere'yi harekete geçiren bir faktöre dönüşmüştür.

3. İngiltere'nin Layat-I Şarkiye'deki Tutumu

İngilizlerin İmparatorluk Yolu dedikleri Hindistan sömürgelerine giden yolda Mısır, Akdeniz ve Cebelüttarık'ın yanında Dicle, Fırat vadisinden Basra Körfezi'ne uzanan bir kolu da vardı. Bu yol Vilayat-ı Şarkiye'den geçtiği için Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması siyasetinin varlık sebebi oluyordu. İngiltere'nin temel hareket noktası bu yolların ne Fransa'nın ne de Rusya'nın eline geçmesiydi.⁵⁰

İngiltere, genel Şark politikasına uyumlu bir şekilde başlarda Fransa'ya sonradan Rusya'ya karşı takip ettiği siyasetin benzerini, Osmanlı iktidarına karşı Vilayat-ı Şarkiye'de ortaya çıkan hemen her tür huzursuzluk ve başkaldırıda Osmanlı lehine izlemiştir. Böylece İngilizlerin "genel Şark politikasını" büyük ölçekte Akdeniz'de hem Fransa hem de Rusya'ya karşı yürüttüğü ve küçük ölçekte "özel Şark politikası"nın bir parçasını ise Rusya ile Kürdlere karşı Ermeni kartı üzerinden izlediği belirlenebilir.

İngilizlerin Kürdlere karşı tutumlarının belirlenmesinde onların ticari misyonlarının etkili olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu sebeple İngilizler Vilayat-ı Şarkiye'ye geldikleri andan itibaren birçok seyyah ve misyonerler vasıtasıyla bölgenin sosyolojisi hakkında kendilerine fikir verebilecek veriler toplayıp raporlamışlardır. Nakledilen birçok veriden İngilizlerin Kürdlere olan bakışlarını, tarihsel olarak ilişkide oldukları coğrafyaya ve halklara refe-

45 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 221-249; Soy, "Lord Palmerston...", 158-165; Mehmet Rezan Ekinci, *Sebepleri ve Sonuçlarıyla Kırım Harbi 1853-1856*, (İzmir: Duvar yayınları, 2022), 75-80.

46 Beydilli, "Şark Meselesi", 396-397.

47 Şennur Şenel, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesi'ndeki Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, Cilt 9, Sayı 18, (2016), 195.

48 Armaoğlu, *20. yy. Siyasi Tarihi*, 44-46.

49 M. Volkan Atuk, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 57, (2018), 100-103.

50 Armaoğlu, *20. yy. Siyasi Tarihi*, 44-45; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 208; Rus çatışmacı çıkarlarına karşı oluşan harplerde Osmanlı hükümetinin yerelde Kürd Atak Ocaklığı'ndan asker talebi ihtiyacı duyduğuna ve diğer Kürd beylerinden de bu çerçevede asker talep edilebildiğine ilişkin bkz. Ekinci, Mehmet Rezan, "Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (XVI. yy.-XIX. yy.)", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar*, Editörler: Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları, 2022), 165-167.

rans vererek tarif ettikleri görülmektedir. Nitekim Fletcher seyahatinde, “Kürdistan adının verildiği bölgenin” genel olarak İran’ı, Türkiye’den ayıran dar dağlık araziye kapsadığını belirtir ve bu coğrafyayı İskoçya’ya benzetir. Uzun kayalık sıradağların, yılın sıcak mevsimlerinde çok sayıda hayvan sürülerinin geçim kaynağını oluşturan verimli vadilerle birbirinden ayrıldığını ekler. Ancak toprağın çetin genel karakteri, bu dağların sakinlerini, ovalara göç etmeye zorladığını yazar. Kürdleri bazen barışçıl çiftçiler olarak ama nadiren de olsa İskoçya’nın eski İskoçyalıları gibi silahlı yağmacıları olarak tarif eder. Vahşi tabiatlarının yanında yiğitliklerini övmekten geri durmaz.⁵¹ Creagh ise, “Kürdistan’ın durumunu birkaç yüzyıl önceki İskoçya’nın dağlık bölgesine” benzetir ve burada hukuk ile kamu düzeninin kalmadığına değinir: “Her küçük kale bir krala ait olup kendi eğilimine göre çok sayıda küçük beyliklerden oluşan feodal sistemiyle birçok açıdan benzediği Bosna dışında Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer tüm idari örgütlenmelerinden farklı”dır, der. Ayrıca “Kürdistan aşiretlerinin, gururları, kavalcılığı ve tartanlarıyla (İskoç eteğinde kullanılan kare kumaş) birlikte reislerine duydukları sevgi ve hürmetin yanında Sir Walter Scott tarafından tasvir edilen eski İskoç klanlarını hatırlattıklarını” ekler.⁵² Benzer bir değerlendirmeyi yapan Sandwith de, Kürd dağlıklarının geleneklerinin ve yönetim biçimlerinin eski İskoç Dağlıklarınkine birçok açıdan benzer olduğunu vurgular. Reislerine olan bağlılıklarındaki ciddiyetlerini de bu benzerlikler arasında sayar.⁵³ Jwaideh de “Kürdler, bir ulus olarak, İskoçlar İngilizlere ne anlam ifade ediyorsa, Arablara, Türklere ve İranlılara aynı anlamı ifade etmişlerdir.” der.⁵⁴ Nitekim Lord Curzon: “Eğer Kürdlere kuvvetli ve adil bir elin idaresinde yaşam imkanı sağlanırsa, bunlar düzene boyun eğerek itaatkâr olurlar” diyerek bölgenin İngiliz hegemonyasıyla arzu ettikleri bir düzene kavuşacağını vurgular.⁵⁵ Lord Curzon’un ifadesine benzer bir görüşün Osmanlı askeri bürokrasisi tarafından da paylaşıldığı tesbit edilmiştir:

“Kürdün ruhunun ihtiyacı zaten en kuvvetli, etkili hâkim bir güce tabi olmaktır. Onun için tabi olduğu kimsede ne kadar fazla kuvvet, miknet, azamet, ihtişam görür ise incizabı/cezbediciliği o oranda artar. Bir hale gelir ki: hayatını feda eder ve hayatını bunun için feda edebilecek bir seviyeye gelir.”⁵⁶ sözüyle, Lord Curzon’a benzer biçimde Osmanlı bürokrasisinin de Kürdleri yönetmeye yönelik bir toplumsal analize giriştikleri görülmektedir. Buna göre, Vilayat-ı Şarkiye ahalisinin makbul bir profil hattında idare edilmesi, itaat ile kullanılacak güç oranının kullanımı arasındaki ilişkiyle açıklanmıştır. Buradan hareketle, Kürd ahalinin nüfuzlarının oranına göre Osmanlı ve İngiliz tabiiyetine girebileceği, bu devletler menfaatine çalışabilme imkanları tasavvur edilmiştir. Bu değerlendirmeler, toplumun ulusalcı cereyanların tesiri altına girdiğine ve idarelerin karşılaştıkları bu yeni duruma karşı hangi politik adımları atmak üzere tutum geliştirme çabalarını ortaya koymaktadır. Bunun yanında hakim dış kuvvetlerin sahada yeni kazanımlar için yerli halktan nasıl yararlanabileceklerine ilişkin faaliyet yürüttüklerini de göstermektedir.

Tüm bu ifade ve betimlemelerde bölge halkının İngiliz hakimiyetindeki topluluklardan mülhem bir tarif çabasına girişildiği izlenimi baskındır. Burada İngilizlerin iktisadi emel güttükleri tüm coğrafyalardaki antropolojik faaliyetlerinin sömürgeleştirme politikalarına olan tesirleri görülmektedir. Buna göre, Vilayat-ı Şarkiye’deki halkın Britanya adalar topluluğundaki topluluklardan özellikle İskoçlar üzerinden kurulan benzerliklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca İskoçların İngiltere’yle olan kırılğan hakimiyet ilişkilerinin onların vahşilikleri ve isyankarlıklarına atfen Kürdler üzerine belirli bir politik ajandayla refere edildiklerini düşündürmektedir.

İngilizlerin Vilayat-ı Şarkiye’ye doğrudan müdahaleleri 19. yüzyıl başlarına kadar uzanır. 1806 senesinde Doğu Hind Şirketi bir şubasını Bağdad’da açar. Şirketin temsilcisi Ric, yardımcısı Hayn ile beraber Kürd aşiret reisleri ile ilişkilerini arttırmaya ve işbirliğini geliştirmeye başlarlar. Basra’da da İngiliz Kolkhan benzer çalışmayı yürütürken İngilizler bu arada Osmanlı-İran ve aracoğrafyayı anlamaya ve araştırmaya çalışıyorlardı. 1821-22 senelerinde Fraizer, İran’da incelemeler yaparken bölgedeki Kürd aşiretleri hakkında bir rapor tutmuştu. Bu raporda, şayet güçlü bir destek görürlerse Kürdlerin yaka silttikleri İran yönetimine karşı harekete geçmeye uygun olduklarını not ediyordu. 1829 senesinde Doğu Hind Şirketi’nin gönderdiği iki İngiliz subayı Süleymaniye’ye gelmişler ve buradaki Kürdlere

51 James Phillips Fletcher, *Notes From Nineveh, And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, Lea And Blanchard, Philadelphia, (1850), 94-95.

52 James Creagh, *Armenians, Koords And Turks*, In Two Volumes, (London: Samuel Tinsley & Co., 1880), 185-186.

53 Humphry Sandwith, *A Narrative Of The Siege Of Kars, And Of The Six Months’ Resistance Of The Turkish Garrison, Under General Williams, To The Russian Army; Together With A Narrative Of Travels And Adventures In Armenia And Lazistan, With Remarks On The Present State Of Turkey*, (London: John Murray, 1856), 209-212.

54 Jwaideh, *Şoreşê Şêx Ubeydullayê Nehrî li Belgename yê İngilizî û Emrikî da*, 17.

55 İngiltere Dışişleri bakanlığı ve Hindistan Genel Valiliği yapan Curzon, burada Kürdlerin İngiliz sömürgeciliği kapsamına alınmasını kastetmiştir. Bkz. Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, (İstanbul: Komal Yay., 2008), 17.

56 “Mardin Livasıyla Beşiri Silvan Kazaları Dahilinde İcra Edilen Devir Raporudur.” Bkz. BOA. DH.İD. 80/5-3 (2), 29 Haziran 1329/12.07.1913’ten “Kürdlerin ruhi ihtiyacı en kuvvetli, nafiz, hâkim bir güce tabi olmaktır. Bu yüzden tabi olduğu unsur ne kadar güçlü, büyük ve ihtişamlı olursa onun cezbediciliği o nisbette artar ve hayatını bunun için feda edebilecek bir seviyeye gelir” Çeviri ve aktaran: Serhat Aras Tuna, “İttihat ve Terakki İktidarının Diyarbekir’de Eşkiyalığa Bakışı: Mardin, Silvan ve Beşiri Teftiş Raporu (12-21 Temmuz 1913)”, *Şekâvet, Hiyânet, İsyân*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 323.

askeri talim yaptırmışlardı. Aynı zamanda Britanya İmparatorluğu'nun çıkarları doğrultusunda Kürdlerin nasıl yönlendirilebileceğine dair gözlemler yapıyorlardı. *İngiltere*, 1838-40 senelerinde İran ve Afganistan'a saldırdığında Osmanlı sınırlarını incelemek için bir heyet göndermiş ve İngiliz ticari mallarına pazar olanaklarını araştırmışlardı. Bu vesileyle bölgedeki Kürd aşiretleriyle temaslarda bulunulmuş, onlara hediyeler vererek Britanya ile dostluk temelleri atılmaya çalışılmıştı.⁵⁷ Neticede İngilizler Hindistan sömürge yollarında bulunan bölgenin bu ticaret transitindeki olanaklarını elde etmek için Kürdler arasında da bir çalışma içerisine girmişlerdi.

Vilayat-ı Şarkiyye, Osmanlı-İran aracoğrafyasındaki bir dizi savaştan sonra sınır problemleriyle gündemden düşmeyen bir mesele haline gelmişti. Buradaki Kürd aşiretlerinin kadimden beri bölgelerinde sınır tanımaz gel-gitleri iki devlet arasındaki savaş dönemlerinde ve barış antlaşmalarında önemli bir yer tutuyordu. 1639'da yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Osmanlı ve İran'ın aralarındaki paylaşım antlaşmasında irili ufaklı birçok aşiretin de ikiye bölünmüşlerdi ve bu durum aşiretler nezdinde sınırı anlamsızlaştırıyordu.⁵⁸ Zira konar göçer olarak yaylak-kışlak hattındaki sınır tanımaz hareketlilikleri ile aşiretler, iki devleti sıkça karşı karşıya getiriyordu.

Osmanlı ile ittifak etmiş olan Soranlar ile İran ve müttefiki Baban Mîrliği ile Osmanlı arasındaki anlaşmazlıklar, Rus tehlikesini uzaklaştırmak isteyen "İngilizler için Kürdistan'a müdahale etme" imkanı veriyordu. Osmanlı Devleti, Yunan isyanı ve Mısır atakları ile uğraşırken İran-Baban ittifakına karşı Soran Mîri Muhammed'e yardım edecek durumda değildi. İngiltere ise bu sırada Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılan İran askeri ataklarına muhalif bir şekilde Soran Mîrliği'ne olan saldırıları engelliyordu.⁵⁹ 1821-22 senesinde devam eden Osmanlı-İran savaşlarında ise Baban Mîrliği İran safında Osmanlılara karşı savaşıyordu. Bu savaş Osmanlı yenilgisiyle sonuçlanmıştı ve ardından yaşanacak gelişmeler için İran'ı İngilizlerin İstanbul ve Tahran büyükelçilerinin tehditleri durdurmuştu. Bu savaş 1823 senesinde Birinci Erzurum Antlaşması'yla noktalanmıştı. Antlaşma bir bakıma Kasr-ı Şirin ile çizilen sınırları teyid ediyordu ve Caf, Heyderanlu ve Spîkanlu gibi aşiretlerin sınır ihlallerinin ve istismarlarının önlenmesine ilişkin hususları da kapsıyordu⁶⁰

Osmanlı Devleti Tanzimat dönemine girerken, merkeze uzak Vilayat-ı Şarkiyye'deki hanedanları denetim altına almak ve merkezi otoriteyi kurmak için bir dizi sefer başlattı. Bu dönemde bölgede Soran, Baban ve Botan hanedanlıkları bulunuyordu. 1834'te Reşid Paşa, 40 bin kişilik Osmanlı ordusuyla bölgeye geldi. İlk saldırı Revanduz'a yani Soran Mîrliğine yapıldı. Prusyalı yüzbaşı Moltke, katıldığı bu seferleri anlattığı eserinde bir Kürd kalesinin zabtedilmesinin 30-40 gün sürdüğünü not etmişti.⁶¹

Aslında Moltke, *İngilizlerin Osmanlı askeri siyasetine yönelik* attıkları adımlardan sadece bir tanesiydi. Zira Palmerston'un *İngiliz Dışişleri için çizdiği programda birincil öncelik olarak Hindistan yolunu korurken*, Osmanlı ordusunun "Avrupalı uzmanlar nezâretinde modernleştirilmesi ve İngiliz subaylar yardımıyla da ordu ve donanma eğitime" tabi tutulmasına yer vermişti.⁶² Palmerston'un bu planının yürürlüğe girdiği görülmektedir. Çünkü 1835 senesinde Osmanlı hükümeti Yüzbaşı Moltke'yi Prusya'dan askeri öğretmen olarak talep etti. Moltke 1839 yılının sonuna kadar bu görevde kalırken hem Reşid Paşa hem de Hafız Paşa ile Vilayat-ı Şarkiyye'deki birçok sefere katılmıştı.⁶³

3.1. Mîr Muhammed Paşa ve Soran Hanedanlığı

*İngiltere'nin ticari ve siyasi mefaatlerini korumak adına 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ordusuna hizmet etmesi için gönderilen subaylardan biri de Frederick Millingen'dir.*⁶⁴ Millingen, bu dönem boyunca Vilayat-ı

57 Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, 38-42.

58 Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, (İstanbul: Avesta yay, 2009), 173-182, 186-187.

59 Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, 182-183.

60 Bu antlaşma ile hududdan geçen aşiretler firari olarak addediliyor ve bunların iadelerinin sağlanacağı taahhüd ediliyordu. Evail-i R 1264/03/04 1848 Erzurum Muahede-i Ahiresi/son antlaşması maddeleri üzerinden yaşanan tartışmalar için bkz. BOA., *C.HR.*, 133/6626, Evail-i R 1264/03/04 1848. Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, 173-188.

61 "...Sivas Valisi Reşid Paşa bendelerinin... Revanduzlu maddesine kendisinin dahi Diyarbekir hududundan memuriyeti..." Bkz. BOA., *HAT*. 444/22256, H 29.12.1250/28.04.1835; Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, 191; Feldmareşal Helmut von Moltke, *Türkiye Mektupları*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 180-194.

62 "Palmerston'un zihninde ne yapacağı netleşmişti. Mısır'ın Osmanlı ile bağıını gevşetmesine ve Suriye'yi ele geçirmesine izin verilmeliydi. İngiliz Dışişleri'nin birinci önceliği, Paşa'nın Hindistan yolunun kontrolünü ele geçirmesini engellemektir. Bu plan icra edilirken, Osmanlı Devleti de Avrupalı uzmanlar nezâretinde modernleştirilecek ve İngiliz subayların yardımıyla da ordu ve donanma eğitilecekti." Herbert C. F. Bell, *Lord Palmerston*, C. I, (Hamden, Archon Books, 1966), 181'den akt: Soy, "Lord Palmerston...", 146.

63 Moltke, *Türkiye Mektupları*, 8.

64 Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, 510.

Şarkiyye'de canlı şahitliğinde geçirdiği gözlemlerini kaleme alarak kitaplaştırmıştır.⁶⁵ Millingen'e göre; "19. yüzyıl boyunca Kürdler, üç kez Sultan'ın otoritesine karşı ayaklandılar ve bağımsızlıklarını istediler. Bunlardan ilki 1834 senesinde *Revanduz Paşası Muhammed Bey liderliğinde oldu.*" O'na göre Muhammed Paşa, ülkesini Osmanlı haki-miyetinden çıkarmak istemişti ve bu hareket ulusalcı bir karaktere sahipti. Ancak bu durum Osmanlı idaresi tarafın-dan yeterince önemsenmemiştir.⁶⁶

Soran/Revanduz mîri *Mîre Kor Muhammed Paşa, 1835'te İran elindeki Kotur'u ele geçirdi. O sırada hem İran hem Osmanlı mîre karşı harekete geçti.* Osmanlı, Revanduz Paşası'nın ününün ve kudretinin artmasına seyirci kal-madı.⁶⁷ O sırada Soran mîrliğinin devrilmesi için İran'dan Muhammed Han Zengenî/Amîrnezam, Osmanlıya itti-fak önerdi. İngiltere'nin Tahran *Büyükelçisi* Campbell, bu teklifi olumlu karşıladı. Campbell, *İran Dışişleri* Bakanı Mîrza Mesud Han'a gönderdiği mektupta: "kokuşmuş eşkıyaların mîrini devirmek için" diye tarif ettiği Muhammed Paşa'ya karşı İran'ı Osmanlı'yla ittifaka teşvik etti. Osmanlı hükümeti, meseleye eğilen İngiliz girişimini reddetti ve İran'a da bunun bir iç mesele olduğunu bildirdi. İngilizler o sırada Kafkaslardan Kürd bölgelerine uzanan Kuzey Mezopotamya sahası üzerinde çalışmalar yapıyorlardı ve bu sebeple itirazları önemsemeyerek meseleye müdahil ol-dular. Richard Wood, Revanduz Mîri'ne ulaşarak kendisi için İngiliz *Büyükelçisi aracılığıyla Osmanlı nezdinde affe-dilmesine çalışacağını* belirtti ve mîri askeri faaliyetlerine son vermeye iknaya çalıştı.⁶⁸ O sırada Serasker Reşid Paşa kumandasındaki bir ordu Musul'a gönderilmişti. Reşid Paşa, Muhammed Paşa ile iyi bir arkadaşlık ilişkisine sahip olduğundan bu görev onun için oldukça zordu. Hükümet meselenin derinleşmeden çözülmesi için bu arkadaşlıktan faydalandı ve "dostluk maskesi altında meseleyi kökten hallederek Muhammed Paşa'yı tuzağa düşürdü. Anlaşmaz-lığı ortadan kaldırmak için Konstantinopolis'e arkadaşı Sultan Mahmud'a gitti."⁶⁹ Mîr Muhammed askeri olarak da yenildiği için, Reşid Paşa'ya teslim oldu.⁷⁰ Sultan 2. Mahmud, İstanbul'a gönderilen Mîr'in bölgeye dönüşüne izin verdi ve bir şekilde Mîr, Trabzon yakınlarında memleketine gönderilmek üzere oyalanarak öldürüldü.⁷¹

3.2. Baban Ahmed Paşa ve Baban Hanedanlığı

Osmanlı-İran devletleri 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar gerek askeri destek gerekse hudud ko-ruma işlevi olarak *aşiret ve hanedanlardan faydalanmışlardı.* Baban Mîrliği de Osmanlı-İran hududu üzerinde yer almasından kaynaklı imtiyazlı statülerini muhafaza edebilmişlerdi. İki devletin hudud çatışmalarında her ikisiyle kurdukları simbiyotik bir ilişki biçimiyle adem-i merkezîyetçi idarelerini koruyabildiler. Ancak Osmanlı hükümeti Baban Mîrliği'ni sınırlarına katmak amacıyla Süleymaniye'ye ilk seferini Bağdad Valisi Ali Paşa aracılığıyla 1805 senesinde düzenledi. Babanlar bu savaşta yenilerek İstanbul'a tabiiyetlerini yolladıkları hediyelerle bildirdiler. Ancak yanbaşlarındaki İran'la geliştirdikleri ilişkiler ve ittifaklar sonucunda yaşanan bir dizi savaş sonucunda Babanlar idarelerini korumayı başardılar. Babanların Osmanlı-İran hudud çelişkilerinden faydalandıkları görülmektedir. An-cak İngiliz temsilci Claudius James Rich'in belirttiğine göre, iki devlet de Kürd Mîrleri'nden faydalanmaya çalışı-yorlardı ve Bağdad Valileri, mîrlerin iktidarlarını tehdid edecek güce ulaşmadan onları görevden alıyorlardı. Buna benzer biçimde 1811 senesinde köylerde uyguladığı şiddet sebebiyle Baban Abdurrahman Paşa'yı görevden almıştı. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Bağdad valileri Baban Mîrliği'ni Bağdad'a bağlamaya çalışırken, Babanlar da iki devlet çelişkilerinden faydalanarak buna mani olmaya çabalıyordu. Ancak 1831 senesinde Bağdad'daki Memluklerin ik-

65 Millingen kitabına: "Bir imparatorluk fermanıyla, Kürdistan'da bulunan birliklerin komutanlığına getirilmişim." sözleriyle başlamıştır. Bkz. Frederick Millingen, *Kürdler Arasında Doğal Yaşam*, (Çeviren: Nuray Mestçi), (İstanbul: Doz Basım ve Yayıncılık, 1998), 11-12.

66 Millingen, *Kürdler Arasında Doğal Yaşam*, 129-130.

67 Millingen, *Kürdler Arasında Doğal Yaşam*, 114.

68 Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, 192-194.

69 Millingen, *Kürdler Arasında Doğal Yaşam*, 113-114.

70 "...Revanduzlu dahi Dersaadet'e celb buyrulacağından emval-i mektumesinin zahire ihracı..." Tasfiyesinden sonra Mîr Muhammedê Rewanduzî'nin servetinin ortaya çıkarılmasından bahsedilmektedir. bkz. BOA. HAT. 448/22322, H. 13 N 1256/08.11.1840.

71 Celilê Celil, XIX. yy. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürdler*, (İstanbul: Özge Yay., 1992), 113-114; Resmi kayıtlarda nasıl öldürüldüğüne iliş-kin bir belge hala bulunamamış olup takip eden vesikada sadece öldüğü bilgisi mevcuttur. Bkz. "...Müteveffa Revanduzlu Muhammed Paşa..." BOA. HAT. 396/20886, H 09 L 1234/26.12.1838; Sinan Hakan, *Osmanlı Arşivlerinde Kürdler ve Kürd Direnişleri*, (İstanbul: Doz Yay., 2011), 86; Millingen, Mîr Muhammed Paşa'nın katledilmesi hadisesinin normal tarzda bir ölümüş gibi karşılanmasına dair müstehzi bir edayla yak-laşarak şunları yazmıştır: "Sultan, Paşa'yı büyük bir coşkuyla karşıladı. Kendisine çeşitli asalet ünvanları ve değerli hediyeler verdi. Osmanlı Devleti, tüm Kürdistan'ı baştan organize etme kararı ile Muhammed Paşa'ya da sınırsız bir güç ile ilin genel valisi ünvanını verdi. Sultan'ın donanmasına ait bir gemi verilerek yapılan anlaşmalar doğrultusunda ili yönetmesi istendi. Osmanlı Hükümeti ile ortak bir noktaya varan Paşa da gönül rahatlığıyla yola çıktı. Muhammed Paşa'nın Altınboynuz/Haliç'ten gemiyle ayrılıp, Karadeniz'e açılışının üzerinden otuz beş yıl geçmesine rağmen kendisini ne bir gören ne bir haber alan olmuş. Paşa ya göğe uçmuş ya da maiyyetindeki beş kişi ile birlikte ortadan kalkışı mucizevi bir biçimde gerçekleşmiş! Paşa'ya verilen değerli hediyeler de buhar olup uçmuş!" Bkz. Millingen, *Kürdler Arasında Doğal Yaşam*, 115.

tidarı Osmanlı hükümeti tarafından sonlandırılınca merkezden uzak adem-i merkezi idarelerin tam olarak merkeze bağlanması faaliyetlerine başlandı. Bunun için aynı zamanda Osmanlı-İran hudud anlaşmazlıklarının halledilmesi gerekiyordu.⁷²

Osmanlı-İran hududunun uluslararası komisyonlar vasıtasıyla kati bir hudud formuna dönüşerek çözümlenmeye başlaması, merkezden uzakta adem-i merkezi yapısını koruyan Babanlar için de elverişli koşulları ortadan kaldırdı. Elbette 1843 senesinde İngiltere ve Rusya'nın da kendi menfaatlerini gözetmek suretiyle hudud müzakerelerine dahil olmaları, hududun uluslararası tanınırlığının belirlenmesinde etkili oldu. Bunun yanında Sultan 2. Mahmud'la birlikte başlayan devletin merkezileşme çabaları da aracı idarelerin ve kurumların ortadan kaldırılmasına yol açtı. Baban hanedanının idari sahası Şehrizor bölgesinin stratejik bölümünde yer alıyordu. Bu hanedanlığın ortadan kaldırılması için ise İran'ın bölge üzerindeki tarihi hedeflerinden feragati gerekiyordu. Osmanlı Hükümeti 1843 senesindeki hudud komisyonları müzakerelerinin ardından nihayet 1845 senesinde Muhammere'yi İran'a verdi. Karşılığında İran da Süleymaniye ve çevresi üzerindeki iddialarından vazgeçmesiyle iki devlet anlaşmaya vardı. Bu durum Baban hanedanı idaresinin sınırlandırılarak elimine edilmesi sürecine yönelik atılan ilk ve en önemli adım sayılır.⁷³

Babanzade Ahmed Paşa, Süleymaniye'de silah imalathaneleri kurmuş, İngiliz bölge temsilcileriyle iyi ilişkiler geliştirmiş ve Avrupalı metodlarla eğitilmiş 800 kişilik bir birlik tesis etmişti. Babanların mevcut konumunu güçlendiren bu faaliyetleri de gözden kaçmamaktaydı.⁷⁴ Millingen'e göre; "19. yüzyıl boyunca Kürdler, ikincisi kez Sultan'ın otoritesine karşı ayaklandılar ve bağımsızlıklarını istediler. Bu durum yaklaşık olarak 1843 senesinde Süleymaniye Prensi Ahmed Paşa liderliğinde oldu."⁷⁵ Ancak aslında Ahmed Paşa'yı Osmanlı idaresine karşı başkaldırmasına götüren süreç, İran ile varılan sınır anlaşmazlığının uzlaşıyla sonuçlanması üzerine başlamıştı. Bağdad Valisi Necib Paşa, İran'ın Süleymaniye ve çevresi haklarından vazgeçmesi üzerine Babanların idaresini sınırlandırmak için adımlar atmaya başladı. Necib Paşa, ilkin Soran Hanedanlığı'na yöneldi ve bu seferde Ahmed Paşa'nın maiyetiyle birlikte kendisine katılmasını istedi. Ancak Baban Ahmed Paşa, bu yükümlülüğü kabul etmeyeceğini belirtti. Tam bu sırada İngiliz sınır komisyonu temsilcisi Williams, konsolostan, Necib Paşa'nın hudud çizgisinin yeni antlaşma uyarınca kesinleşmesini beklemesini ve bu sebeple mevcut statükonun korunması gerektiği şeklinde ikaz edilmesini istedi. Ahmed Paşa'nın ayak diremesini de fırsat bilen Bağdad Valisi Necib Paşa ordusunu Soran'dan Ahmed Paşa'ya yöneltti. Bunun üzerine Ahmed Paşa, İngiliz temsilcilerin tavsiyesine kulak verdi ve asi konuma düşmemek için Necib Paşa'ya katılmaya karar verdi. Ancak ordusuyla sadece belirli bir mevkiide bekleyerek savaşı izlemekle yetindi. Bu sırada Ahmed Paşa'nın kardeşi Baban Abdullah Paşa da Necib Paşa'ya destek veriyor ve abisinin idaresine el koymak için göz kolluyordu. İki kardeş arasındaki çelişki üzerine yaşanan bir dizi anlaşmazlık en nihayetinde Ahmed Paşa'nın iktidardan tasfiyesiyle sonuçlandı. Ahmed Paşa görevden alındıktan sonra kardeşi Abdullah (Musib) Paşa Süleymaniye Kaymakamı olarak tayin edildi. Memluklerin Bağdad idaresinden tasfiyesi, Osmanlı-İran arasındaki hudud sorununun çözülmesi ve akabinde iç iktidar çelişkileri sebebiyle zayıflayan Baban Hanedanlığı, Süleymaniye Sancağı olarak Bağdad'a bağlandı. Bundan böyle Süleymaniye Sancağı'nda Babanlar, kaymakam sıfatıyla birer Osmanlı memuruna dönüştüler. Ancak bu uygulamaya da 1850 senesinde Babanların son temsilcisi olan Abdullah Paşa'nın kaymakamlıktan azliyle, artık hanedandan idareci tayini sonlandırılmış ve Baban idaresi de kesin olarak ortadankalkmıştır.⁷⁶

1847 Erzurum Antlaşması ile Osmanlı-İran arasındaki geleneksel hududun yerel bağlılıklara göre daralan ve gelişen yapısı artık yerini toprak hakimiyetine bağlı hukuki bir statüye bırakmıştır.⁷⁷ Babanzadelerin geleneksel imtiyazlarını kaybetmesi üzerine Babanzadelerden Aziz Bey Osmanlı hükümetine başkaldırdı. Gerekçe olarak Aziz Bey, kendisi veya Baban hanedanı mensubu başka birinin tekrar Süleymaniye kaymakamı olarak tayin edilmesini ileri sürmüştür. 1853 senesine kadar süren bir dizi muharebeden ve bilahare vur-kaç taktiğine doğru evrilen mücadeleden sonra Aziz Bey, Osmanlı hükümetine sığınmak zorunda kaldı. Kendisi ve kardeşine üç bin kuruş maaş bağlandı ve bir sene sonra 14 Haziran 1853 senesinde iki bin guruş maaşla Menteşe Sancağı'na bağlı Tavas Kazası'na müdür olarak

72 Abdulla, İmparatorluk Sınır ve Aşiret, 187-190; Muhammed Şerif Kadı, *Tarih-i Kurd (Kürd Tarihi) ve Erdelan Tarih Okulu Üzerine Bir İnceleme*, (Çeviri ve Değerlendirme: Cafer Açar), (İstanbul: Avesta Yayınları, 2019), 172-175; Mestûre Mahşeref Erdelanî, *Erdelan Tarihi, Erdelan Kürd Mirliği Tarihi*, (Çeviri ve Değerlendirme: Cafer Açar), (İstanbul: Avesta Yayınları, 2020), 189-190; Osmanlı-İran sınır çerçevesinde Erdelan-Baban mirliklerinin ilişkilerine dair bkz. Cafer Açar (Lêkolîn û Wergera ji Farisi), *Di Zubeđu 't-Tewarîxa Mihemed Şerif Qazî de Mîrekiya Erdelanê û L3ekolînek Li Ser Nêrîta Dîroknûsiya Erdelanê*, (İstanbul: Weşanên Nûbihar, 2019), 27-95.

73 Fasih Dinç, "Baban'da Merkeziyetçi Politikaların Uygulanmasına Karşı Adem-i Merkeziyetçi Bir Teşebbüs: Süleymaniyeli Aziz Bey Olay" *Babanzâde Ahmed Naîm "Ailesi ve İlmi Kişiliği"*, Editörler: İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Uğur Yiğiz, Mahzun Atsız, (İstanbul: Divan Kitap, 2022), 112-115.

74 Dinç, "Baban'da Merkeziyetçi Politikalar...", 113.

75 Millingen, *Kürdler Arasında Doğal Yaşam*, 130.

76 Dinç, "Baban'da Merkeziyetçi Politikalar...", 113-116; Mestûre Mahşeref Erdelanî, *Erdelan Tarihi*, 346-348.

77 Anthony Giddens, *Ulus Devlet ve Şiddet*, (İstanbul: Devim Yayınları, 2005), 11-13'ten akt: Dinç, "Baban'da Merkeziyetçi Politikalar", 117.

tayin edildi.⁷⁸ Böylece Baban Hanedanlığı'nın 1500 senesinden itibaren süredüregeldiği idarî imtiyaz süreci⁷⁹ de bu haliyle nihayet buldu.

3.3. Bedirhan Bey-Ezdin Şer Bey ve Botan-Azîzan Hanedanlığı

1838'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da bağımsızlığını ilan etmesi ve bunun yanında bölgede Kürdlerle kurmaya çalıştığı ittifaklar birtakım huzursuzlukları doğurdu. Savaşın Fırat dolaylarına genişlemesiyle “Kürdler de Türklere karşı isyan” a kalkıştılar. Bu sırada Botan mîri Bedirhan Bey, Osmanlı safında yer alırken Milli Aşireti gibi birçok Kürd aşireti de Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile ittifak etmiştir.⁸⁰

Çok geçmeden Tanzimat'ın merkezileşme doğrultusundaki idari tasarrufları Cizre'ye de uzandı. İngiliz subay Millingen'in “Kürd bağımsızlıkçıları” arasında saydığı üçüncü ve Osmanlı Hükümeti'ne karşı en önemlisi olarak değerlendirdiği başkaldırı ise Bedirhan Bey'e aittir.⁸¹ Botan hanedanından Bedirhan Bey'in, o sıralarda Hakkari yöresindeki Nasturilerle arası bozuldu. Bunda Amerikan misyonerlerinin ve İngiliz diplomatik temsilcilerinin de payı vardı. İngilizler'in Nasturileri Bedirhan Bey'e karşı kışkırtarak onları bağımsız davranma konusundaki teşvikleri etkili oldu. Nasturilerin başkaldırısı ile Bedirhan Bey'in onlara karşı katliam başlatması sonucunda İngilizler, bu kez Sultan'ı Bedirhan Bey'e karşı kışkırttı. Nasturiler, Musul'daki İngiliz konsolosu olan Asuri/Nasturi kökenli Rassam'a şikayette bulundular. Konsolos da İstanbul'daki İngiliz büyükelçi aracılığıyla Sultan'dan Bedirhan Bey'in cezalandırılmasını istedi. Tanzimat'ın merkezileşme çabalarının Cizre ve çevresi idaresinde uygulanması için bu kalkışma hükümete bir bahane oluşturdu. O sırada Bağdad paşası ile Osmanlı hükümeti arasında gelişen bir dizi idari tasarruf, Bedirhan Bey'de kendisinin tasfiye edileceği düşüncesini pekiştirdi ve başkaldırmasına zemin hazırladı. Bir dizi çarpışmanın neticesinde Bedirhan Bey Cizre'de mağlub oldu ve akabinde Botan bölgesinin kuzeydoğusunda Çatak, Pervari ve Botan topraklarının birleştiği yöredeki Korkandil Dağı'nın kuzey eteğinde yer alan Ervekh Kalesi'ne sığındı.⁸² Bu sırada Tanzimat sonrasında Vilayat-ı Şarkıyye'de oluşturulmak istenen merkezîyetçi düzene başkaldıranlardan ve Bedirhan Bey'le ittifak eden liderlerden Müküs Mîri Han Mahmud da kuvvetleriyle Bedirhan Bey'e yardıma gelirken karşılaştığı Osmanlı ordusuna yenildi.⁸³ Bedirhan Bey ise, çevresi Osmanlı ordularıyla sarılı vaziyette iken ve kale surları büyük topraklarla bir süre dövüldükten sonra, 1847 yılı Temmuz ayı başlarında teslim oldu. Bu süreçte Osmanlı hükümeti, Bedirhan Bey'i, mîrlik iddiasında olan ve amcasıyla rekabet halinde olan yeğeni Êzdin Şer'in de desteğiyle tasfiye etti.⁸⁴

Êzdin Şer, çok geçmeden Tanzimat öncesi dönemdeki usule göre Cizre'de Bedirhan Bey'den boşalan mîrliğin idaresini ele almak istedi. Ancak, merkezi otoritenin beklentisi ile çelişen bu durum, yeniden bir isyan çıkmasına yol açtı. Êzdin Şer, 1855 sıralarında Kırım Savaşı'nı yürüten Rusların desteğini almak üzere birçok mektup gönderdiyse de, Rus ordusunun Erzurum taraflarını terk etmesiyle bunlar yerine ulaşmadı. Bu sırada İngiliz çıkarına ters şekilde gelişen bu olaylar zincirine Musul İngiliz konsolosu da kendi politik taktiklerini ortaya koyarak katılıyordu. Nihayet konsolos, beklediği yardımlara ulaşamayan Êzdin Şer'i hükümetle görüşmeye ikna etti. Aynı zamanda birçok Kürd aşiret reisini de hükümetle barıştırarak Êzdin Şer'i güçten düşürdü. İngiliz konsolosun şeref sözü ve vaadlerine inanan Êzdin Şer, hükümetle görüşmeyi kabul ederek İngilizlere teslim oldu ve İstanbul'a gönderildi.⁸⁵ Bir müddet sonra Vidin'e sürgün edildi. Ardından 1868 senesinde devlet hizmetine girmek mecburiyetinde kalarak mîrimîranlık

78 Dinç, “Baban'da Merkezîyetçi Politikalar...”, 117, 120-139; Mestûre Mahşeref Erdelanî, *Erdelan Tarihi*, 377-379.

79 Metin Atmaca, *Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)*, (Freiburg: Albert Ludwigs University, Doktora Tezi, 2013).

80 Mehmet Rezan Ekinci, Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. yy., (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 161-162; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 140-141.

81 Millingen, *Kürdler Arasında Doğal Yaşam*, 130.

82 Komisyon, *Yeni ve Yakınçağ'da Kürt Siyaset Tarihi*, (İstanbul: Pêri yay., 1998), 16-20.

83 Hakan, *Osmanlı Arşivlerinde Kürdler ve Kürd Direnişleri*, 170, 224-225; Wilbraham tarafından Han Mahmud, Rob Roy'a benzetilmiştir. İskoçların Robin Hood'u olarak nitelendirilen Rob Roy, 18. yüzyılda yaşamış bir İskoç halk kahramanıdır. Bkz. Captain Richard Wilbraham, *Travels In The Trans-Caucasian Provinces Of Russia And Along The Southern Shorr Of The Lakes Of Van And Urumiah In The Autumn And Winter Of 1837*, (London: John Murray, 1839), s. 346-348.

84 Komisyon, *Yeni ve Yakınçağ'da Kürt Siyaset Tarihi*, 16-20; Vesikada “Orak” kalesi yazılmışsa da burası Kürdçe'de “Ervekh” olarak bilinir. “Bedirhan-ı bî iz'anın (anlamaktan aciz) şimdiye kadar devam eden muharebesi ...ateş-zebane-keş-i diliraneye tâb-aver mukavemet olamayarak (yiğitlerin ateşlerine karşı duramayarak) nâ-çar (çaresiz) zuhura gelen istirham ve istid'ası ...” Bkz. BOA., *A.MKT.MHM.* 2/64, H 22 B 1263/24.06.1848; Hakan, *Osmanlı Arşivlerinde Kürdler ve Kürd Direnişleri*, 225-228.

85 Komisyon, *Yeni ve Yakınçağ'da Kürt Siyaset Tarihi*, 21-23; Celil, *XIX. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürdler*, 154-167; BOA. *İ. MVL.* 353/15435, Mîrliva Mehmed Paşa'nın Raporu, H. 19 C 1271/09.03.1855; 302; Tuncay Öğün, *Cizreli Êzdedin Şir Bey ve İsyanı*, (İstanbul: Yeditepe Yay., 2010), 302.

rütbesiyle Yanya mutasarrıflığına tayin olundu ve 1886 senesinden sonra vefat etti.⁸⁶ Bu mesele de İngilizlerin istediği şekilde çözülmüş oldu.

İngiltere, Êzdin Şêr başkaldırısının ardından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki harb hazırlıklarına yönelik hareketleri dikkatle izliyordu. İstanbul'daki İngiliz büyükelçi Elliot'un tavsiyesi üzerine Erzurum'daki İngiliz konsolosu, bölgenin her tarafını gezerek Osmanlı için tehlikeli buldukları etkili Kürd liderleri hakkında bilgi toplamıştı. Toplumun önderleri konumundaki kişileri bölgeden uzaklaştırmayı dayatmak, rüşvet ve vaadler yoluyla İngiliz çıkarına yönlendirme politikalarından da vazgeçmiyorlardı. Kırım Harbi döneminde Êzdin Şêr idaresindeki Kürdlerin Türklere başkaldırısının tekrar yaşanmasından korkan İngilizler Osmanlı hükümetinden ısrarla nüfuz sahibi Kürdlerin bölgeden uzaklaştırılmasını istiyorlardı.⁸⁷

İngilizlerin Osmanlıların toprak bütünlüğünü koruma reflekslerinin temelinde aslında İran sınırının ve İran'a açılan yol güzergahının emniyette olması, dolayısıyla İngiliz iktisadî çıkarlarının korunması yatmaktaydı. Nitekim Osmanlı-İran hudud problemlerinin çözümüne de bu sebeple katılmaya çabalamışlardır. İran ve Osmanlı üyelerinin yanı sıra Bağdad İngiliz Konsolosu Kember ve İstanbul'daki Rus temsilci Zilouni de ülkelerinin çıkarları için hudud komisyonuna dahil oldular. İngiliz sınır komiserlerindeki hakim düşünce, İranlıların zararına Osmanlı hududunu genişletmekti. İranlılar da bundan olsa gerek genel olarak İngilizler'dense Rus nüfuzunu tercih ediyorlardı. İngilizler'deki bu çıkar temelli politika, uzun zamandan beri gelecekteki olaylarda rol oynayabilmek ve nüfuzlarını genişletmek gibi mülahazalarla Kürd kartını çıkarlarına uygun kullanmak şeklinde yürütülüyordu.⁸⁸ Hudud çözümlerinde bölgedeki Kürd aşiretlerinin saha, etnik, insani ihtiyaç ve özelliklerinin yanısıra konargöçerliklerinden kaynaklı iktisadî realiteleri hiçbir zaman hesaba katılmamıştır. Bu yüzden Osmanlı ve İran hududu arasında boydan boya meskun vaziyetteki aşiretler, çizilen bu sınır hattını bir Osmanlı askeri bürokratinin tesbit ettiği üzere; "hatt-ı mevhum" yani de facto/var sayılan bir sınır olarak ciddiye almıyorlardı.⁸⁹ Öyle ki alınan kararlar gereği aşiretler, asırlarca kullandıkları yaylakları suni sınırlarla bölündüğünden buralara gidemez olmuşlar ve haliyle hudud, uluslararası bir probleme dönüşmüştür. Erzurum'daki Rus konsolos Rus Obrmille İstanbul'daki Rus büyükelçisi Aganif'e yazdığı raporda: "Kürd Meselesinde birinci rolü Osmanlılar değil, İngilizler oynuyor" diye yazıyordu. Ayrıca İngiliz konsolosunun olası bir Kürd direnişinde rol oynayacak Kürd liderlerinin isim listesinin ellerinde olduğunu ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçi Elliot'un bu liderleri Kürdistan'ın haricine sürgün etmek konusunda Osmanlı hükümetiyle anlaşmak üzere olduğunu belirtmiştir.⁹⁰

3.4. Şeyh Ubeydullah Başkaldırısı

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında bu kez Hakkari taraflarında önemli bir dini figür olan Kadirî-Nakşibendî doktrinleriyle mümeyyiz olan Şeyh Ubeydullah, şahsında dini önderliğin yanında siyasi bir formasyon da kazanacak bir atmosferde ortaya çıktı. Savaşta Kürdlerin de desteğine ihtiyaç duyan Sultan 2. Abdülhamid'in halifelik sıfatıyla yaptığı cihad çağrısına uyan Şeyh Ubeydullah, müridleriyle birlikte Hakkari'deki tekyesinden savaşmak için yola koyuldu. Etki alanında yer alan çevre aşiretlere mektuplar yoluyla cihad çağrısında bulundu.⁹¹ Şeyh Ubeydullah ve kendisi de bir Kürd olan İsmail Hakkı Paşa, çağrılarıyla Musul Sancağı'nın güneyinden Diyarbakir'e ve İran'dan Erzurum'a kadar geniş Kürd grupları savaşa katmayı başarmışlardır.⁹²

86 Ögün, *Cizrelî İzzedin Şîr Bey ve İsyanı*, 370, 375.

87 Celil, *XIX. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürdler*, 35-36.

88 Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, 245-246.

89 "Hudud" başlığı altında yaver tarafından tutulan "...Gerek hudud-ı Memalik-i Mahruse-i Şahanelerinde ve gerek İran hududu arasında boydan boya aşair meskun olduğundan hudud-ı hakani her iki taraf aşairi beyinde itihaz olunmuş hatt-ı mevhumdan ibaretdir." raporuna bkz. BOA., *Y.EE.* 13/9-2, 29 Ca 1314/05.11.1896'dan aktaran: Serhat Tuna Aras, *Tanzimat Döneminde Van*, (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2022), 88.

90 Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, 245-246.

91 "Rus Muharebe-i zalesinde Kurdistan'da asakir-i ma'adine cem'iyile Bayezid ve Redan semtine azimete emr ü ferman buyruldukdakı suvare ve piyade li-ekall 40 bin nefer Ekrad-ı Osmaniye dilaveranı" "Ed-da'i el-Kadirî en-Nakşibendî Şeyh Ubeydullah" imzasıyla BOA., *Y.PRK.* *AZJ.* 4/96,1, H 18.11.1298/12.10.1881; "elli bin savaştı toplayarak kendim de savaş meydanında hazır olmayı devrin hükümetine taahhüd ve bu elli bin savaştıyı temin ettim" Bkz. Şeyh Ubeydullah Nehri, *Tuhfetü'l-Ahbab*, Hazırlayan: Veysel Başçı, (İstanbul: Avesta Yay., 2022), 212-213; "Şemdinan Nahiyesi post-nişini Şeyh Ubeydullah (Abdullah yazılıdır) Efendi ile ve İmadi Şeyh Nuri ve Muks Kazası'nda Halife Heci Fehim ve Siird Sancağı'nda darande(?) Şeyh Celaleddin Efendilerin beyne'l-aşair nüfuz ve haysiyetleri cihette muavenet ve delaletlerine müracaat olunur.... siivari ve piyade olarak 40-50 bin kadar asakir-i muavene tedarik edeceği..." Bkz. BOA. *İ.MMS.*, 56/2528, *Gurre-i Safer* 1294/15.02.1877.

92 Averyanov, İsmail Hakkı Paşa'nın bir Kürd olarak bölgeye tayini, Kürd aşiretlerinin savaşa katkılarına olumlu aksetmesi için izlenen bilinçli bir politikanın sonucu olduğunu belirtir. Bkz. P. İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürdler* (19. yy.), Çev: İbrahim Kale, (İstanbul: Avesta Yay., 2010), 144-145.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı şartları ve Osmanlı tarafının kaybı bölgedeki ekonomik koşulları daha da zorlaştırdı ve zor koşulların beraberinde ortaya çıkardığı huzursuzlukları arttırdı. *Şeyh Ubeydullah mevcut ortamda* Osmanlı ve İran yönetimlerinden duyulan *görece* rahatsızlığı güçlü bir milli irade motivasyonu ile birleştirmiştir.⁹³ Dr. Cochran'a yazdığı bir mektupta: “*Yarım milyondan fazla bir aileden meydana gelen Kürd halkı, ayrı bir millettir. Diğer insanların mezhebinden farklıdır, kanun ve örfleri farklıdır*” şeklinde ifadeler kullanmıştı.⁹⁴ Özellikle Berlin Antlaşması'nın Kürdlere karşı Ermeni haklarının korunmasına yönelik birtakım ıslahatlar yapılmasını öngören 61. maddesi bazı korkuları depreştirdi. Hatta karşıt bir refleksle milli bilinçlerin rekabete girmesine sebep oldu. *Bölgeye İngiliz askeri ataşelerinin de gelmesi Kürdlerin huzursuzluğunu bir kat daha arttırdı. Clayton'un bölgedeki İngiliz Başkonsolosu Trotter'a raporladığı bir belgede Şeyh Ubeydullah'ın:*

“*Bu duyduklarım da ne, Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nasturiler de kendilerini İngiliz tebaası ilan edip İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. Kadınları silahlandırmak zorunda da kalsam buna asla izin vermeyeceğim.*”⁹⁵ dediğini naklediyordu.

İngilizlerin Tebriz'deki başkonsolosu Mr. Abbot da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir yıl önce Osmanlı hükümetine karşı silahlanmış olan Şeyh'e karşı takındığı yumuşak tavrı eleştiriyordu.⁹⁶ Abbot, Şeyh'in hükümetçe destek gördüğünü ima ediyordu. Bölgedeki bir diğer İngiliz başkonsolosu Trotter ise bu fikre katılmadığını belirterek, İstanbul İngiliz orta elçisi Mr. Goschen'e: “*Osmanlı hükümetinin, bir kere kurulduğunda kaçınılmaz bir biçimde hükümetin karşısına dikilecek bir birliği organize etmek gibi bir delilik yapacağına inanmıyorum*” diye itiraz ediyordu. Ancak Trotter, Osmanlıların ve Kürdlerin dışlanarak Ermenilere ayrıcalıklar verilmesinin Hristiyanlara ve ıslahatların garantörü konumundaki hükümete (İngiliz) karşı Kürd muhalefetine mümkün olabileceğini tesbit eder.⁹⁷ 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıyla hükümetin bölgedeki zayıflığını tesbit eden Şeyh Ubeydullah, ilk başkaldırısını 1879 yılında Osmanlılara karşı başlatır. Başkonsolos Abbot, 77-78 Rus harbinde Osmanlı Devleti'ni korumak için Kürdlere dağıtılan 20 bin silahtan çok azının geri alındığını belirtir.⁹⁸ Musul'dan sevk edilen bir tabur Osmanlı askeri Amediye hududuna ulaşır. *Şeyh'in oğlu Seyid Abdülkadir komutasındaki 900 kişilik Kürd birliğini yenilgiye uğratar.* Bu yenilginin ardından yer yer gelişen düzensiz çarpışmaların ardından hükümetin kararlılığını anlayan Şeyh Ubeydullah, bir yandan aşiret reislerini savaşa iknaya uğraşır, öte yandan da hükümetle işbirliğine varmaya çalışarak halifeye sadakatini belirten bir mektup yazar ve Geçen Rus savaşındaki emekleri unutulmayan bir müttefik olarak karşılanan Şeyh, Osmanlı hükümeti tarafından cezalandırılmaz.⁹⁹

1879 senesinde mevcut atmosferde Savucbulak'ta Kürd kadınlarına ve mülklerine yapılan suistimaller ve Urmiye valisi İkbalduddevle'nin oğlu ve korumalarının Şeyh'in soydaşlarından 50 kişiyi katledip kadınlarını kaçırmaları, kendisine 100 bin tümen değerinde zarar vermeleri Şeyh'te bağımsızlık motivasyonunu pekiştirdi.¹⁰⁰ Bu kez İran'a karşı harekete geçti. Hareket öncesinde bir Ermeni kaynağına göre, Şeyh'in kuvvetlerinin elinde, 200'ü İran 4.000'i

93 *Şeyh, büyük ihtimalle savaş sebebiyle yazmaya ara vermek zorunda kalarak*, savaştan sonra tamamladığı divanında “*Kürd eğer bir olsaydı, bir de emiri olsaydı, eşsiz ve benzersiz bir devlet kurardı.*” beytini yazmıştır. Bu ifadeyle Kürd milliyetçiliğinin fikir babası sayılan Ehmedê Xanî'nin: “*Şayet bir hükümdarımız olsaydı, Fars ve Türk'e yenilip tabi olmazdık. Kürdler şu garip dünya devletinde mahkum ve mahrum kalmazlardı*” beyitlerine atf yapmış gibidir. Şeyh, bu sözlerle kalkıştığı bağımsızlıkçı hareketin ulusalcı karakterine yönelik tartışmaları netliğe kavuşturmuş olmaktadır. Kamal Soleimani, “Islamic revivalism and Kurdish nationalism in Sheikh Ubeydullah's poetic oeuvre”, *Kurdish Studies*, Volume: 4, No: 1, (May 2016), 11; Şeyh Ubeydullah Nehri, *Tuhfeti'l-Ahbab*, Haz: Veysel Başçı, 230; Ehmedê Xanî'nin beyitleri için bkz. Bkz. Selim Temo (Çeviren), *Ehmedê Xanî, Mem ile Zîn*, (İstanbul: Everest yay., 2018), 37-39; Huseyn Şemrexî (Amadekar), *Ehmedê Xanî, Mem û Zîn*, s. 37-38.

94 Turkey No. 5 (1881), Sheikh Obaidullah to Dr. Cochran 10.11.1880, 61, no. 3; Wadie Jwaideh, *Şoreşê Şêx Ubeydullayê Nehri li Belgename yê Îngilizî û Emrikî da*, (Wergêr bo Soranî: Mihemed Hemê Baqî), (Hewlêr: Çapxane yê Dezga yê Aras, 2007), 25; Arshak Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, Wergêr: Ergîn Opengîn, (İstanbul: Weş. Avesta, 2007), 72-73.

95 Turkey No. 5 (1881), Clayton to Trotter, Bashkala (Başkale), (11 September 1880), no. 7, 7.

96 Wadie Jwaideh, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, (İstanbul: İletişim Yay., 2009), 172-173.

97 Turkey No. 5 (1881), Major Trotter to Mr. Goschen, Theraphia, (20 October 1880), no. 22, 16-17; Têli Emîn, *Hareketu'ş-Şeyx Ubeydullah en-Nehri fi'l-Wesaiqu'l-Britaniyye*, (Duhok: Spirêz Press, 2010), 108.

98 Turkey No. 4 (1880), Abbott to Thomson, Tabriz, (25 September 1879), no. 41/101; Jwaideh, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, 173-177.

99 Jwaideh, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, 178-180, 183; Ruslar 19. yüzyılın sonlarına doğru, Kürd aşiretlerini kendi taraflarına çekme yönünde yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bkz. Mehmet Rezan Ekinci, “Hudud-ı Serhadde Hamidiye Alaylarındaki İlk Aşiretler: Spikan-Zilan”, *Eski Çağ'dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve)*, Hazırlayanlar: Hakan Kaya-Erdal Çiftçi, (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2022), 227-277.

100 Şeyh, Amerikan elçisi olarak Urmiye'de bulunan Dr. Cochran'a İran'a karşı savaşmasının gerekçelerini 2 mektupta anlatmıştı. Şeyh bu yolla Dr. Cochran'dan İngiliz Konsolosu'na hareketinin dayanakları hakkında bilgi vermesini istemiş ve hareketi için uluslararası destek sağlamayı amaçlamıştır. Bkz. Celilê Celil, *1880 Kürt Ayaklanması*, (İstanbul: Avesta Yay., 2014), 81; Ahmet Deniz, *Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri*, (Mardin: Mardin Artuklu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 89-90.

de Osmanlı menşeli Martini Henry tüfek bulunuyordu.¹⁰¹ 1880 Temmuzunda Şeyh Ubeydullah, liderliği etrafında toplanan Kürd aşiretleriyle birlikte İran'a karşı silahlı hareket başladı. İran'daki hemen hemen tüm Kürd aşiretleri, Şeyh Ubeydullah komutasında birleşerek harekete destek vermiştir. Bu aşiretler ve kuvvetleri 5 bin tüfek desteğiyle Mengürî, 5 bin Mameşî, 8 bin Zerza, 10 bin Mukrî, 10 bin tüfekli Debokrî, Gevrikî, Şikakî, 50 bin kişi Caf, Pîran, Ako, Zudî aşiretlerinden oluşmuştu.¹⁰² Şeyh kuvvetleri elde ettikleri motivasyonla birkaç çarpışmayı kazandılar. Bazı yerleşimlerini de ele geçirmeleri sonrasında erken bir zafer rehabetine kapılarak disiplinsiz bir şekilde dağılmaya başladılar. Bu da İranlıların direnişlerinin güçlenmesini sağladı. Başkaldırı safhasında Şeyh, sürekli uluslararası diplomatik destek arayışında bulundu. Bunun için Şeyh Amerikalı misyoner Dr. Cochran'dan İngiliz diplomatlarına hareketinin dayanakları hakkında bilgi vermesini istemiş ve bu yolla hareketine uluslararası destek sağlamayı amaçlamıştır. Şeyh, Dr. Cochran'a gereğinden fazla güven duyuyordu. Doktorun talebine uydu ve onun isteği üzerine Urmiye kuşatmasını geciktirdi. Bunun üzerine zaman kazanan ve güç toplayan İran kuvvetleri karşısında Şeyhin kuvvetleri yenildi. Bu arada Şeyh'in destek istediği İngiltere, Şeyh karşısında tavır aldı. Hatta Osmanlı Hükümeti'ne de Şeyh'in karşısında yer alması ve hareketinin sönmümlenmesi için baskıda bulunmuştur. Ayrıca Avusturya gönderdiği subaylarla İran ordusuna hizmet veriyordu. Rusya da İran üzerindeki nüfuzunu kaybetmemek için Kürd hareketine karşı tavır sergiliyordu. Şeyh Ubeydullah hareketi, uluslararası destekten yoksun bir vaziyette bulunuyordu. Bu noktada Osmanlı hükümeti, İran güçleri önünde geri çekilmeye başlayan Şeyh kuvvetlerinin sınırdaki güzergahında dokuz taburdan meydana gelen bir kordon kurdu. Bu arada İngiltere'nin Osmanlı elçisi Goschen, Şeyh Ubeydullah'ın cezalandırılmasını ya da İran'a teslim edilmesini talep etti.¹⁰³

İran, Osmanlı hükümetini Şeyhe karşı lakayit olmakla suçluyordu. Buna mukabil Osmanlı hükümeti de İran'ı, İran Kürdlerinin Bağdad, Musul ve Van'a taarruzlarına göz yummakla suçluyordu. Bu sırada çarpışmaların ardından Şeyh, Hakkari'ye çekilmiş ve Kürd aşiretlerine mektuplar yoluyla tekrar kuvvet toplamaya yönelik çalışmalar başlamıştı. Şeyh, bu kez halifesi Muhammed Said aracılığıyla Van'daki Rus Konsolos yardımcısı Kamsarakan üzerinden Rusya ile diplomasi yürütmeye çalıştı. Bu arada hem İngiltere hem de Rusya yeni bir Kürd isyanının engellenmesi için Osmanlı hükümetinden tedbirler almasını istemişti. Bunun üzerine hükümet, Van Vilayeti'ne 12 piyade taburu ve kır bataryası yığdı. Ayrıca Sultan'ın sözcüleri Şeyh'le sulhane bir tarzda görüşmeler gerçekleştirdi. Nihayetinde Şeyh, 1881 Temmuzunda İstanbul'a intikal ettirildi. Bir sene kadar İstanbul'da göz altı sürecinde kalan Şeyh Ubeydullah, buradan memleketine dönmenin yollarını arıyordu. Nihayet Şeyh, 1882 Temmuzuna kadar İstanbul'daki zorunlu ikametinden bir tacir kılığında Fransız şirketinin "Pak" isimli gemisiyle tekrar memleketi Nehri'ye kaçtı. Ancak Avrupa'nın da baskısıyla Şeyh'in yeni bir harekete kalkışmasını engellemek amacıyla hükümet, Şeyh üzerine tekrar kuvvet sevk etti. Şeyh Ubeydullah daha fazla direnmeyerek hükümet güçlerine teslim oldu. Önce İstanbul'a sonra da oğluyla birlikte Mekke'ye sürüldü ve 1883 senesinde burada vefat etti.¹⁰⁴ Hükümet, 1880 senesinden itibaren Şeyh Ubeydullah hareketinin bölgedeki akislerini ve etkilerini azaltmak, oluşan gerginliği sönmümlendirmek amacıyla toplam 146 kişiden oluşan aşiret reislerini, beyleri ve bir kısmını refakatçileriyle birlikte Halep ve Sivas'a sürgüne yolladı. Bu iş için Adana Valisi Abidin Paşa, "Kürdistan Serkomiseri" ünvanıyla tayin edildi ve sürgün fiili olarak, onun hazırladığı raporlar üzerinden gerçekleştirildi.¹⁰⁵

101 Farsça yazılı mektub "Ed-Da'i ... sağıru'l-hakır kulları mühür: Ubeydullah", bkz. BOA. Y.PRK. TKM. (Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği), 4/10, 17 Ra 1298/17.02.1881; "Ed-Dai Ubeydullah" imzasıyla bkz. BOA. Y.PRK. AZJ. 4/12, 26 Tev 1296/07.11.1880; BOA. Y. PRK.MYD. (Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi), 1/85, 08.Şubat 1296/20.02.1881; Remzi Pêşeng, *Dördüncü Bakış Kürd Milliyetçiliğinin Altyapı Analizi*, C. 1, (İstanbul: Hivda Yay., 2011), 223-231.

102 Aşiretlerin yanlarında verilen rakam bilgileri ve hepsinin kişi mi ya da tüfekli mi olduğu bilgisi Celil'in aktardığı şekliyle verilmiştir. Burada rakamlar Şeyh'in kuvvetleri hakkında fikir vermesi için kullanıldı. Bkz. Murç, 1906, No:8, str. 6'dan aktaran: Celil, Celilê Celil, *1880 Kürd Ayaklanması*, 79-83.

103 Jwaideh, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, 180-189, 192; Celil, *1880 Kürd Ayaklanması*, 79-90, 91-93; "1880'de gerçekleşen Şeyh Ubeydullah yönetimindeki Kürd İsyanı'nın bölgeye getirdiği sefaletle ilgili birçok şikayet duyduk" diye yazan Harris, Şeyh'in ulusal hareketinin sonucunda yaşadığı kayıplarla köylülerin durumunun güçleştiği hakkında bazı bilgiler vermiştir. Ayrıca Şeyh Ubeydullah ve başkaldırısı ile ilgili başka bilgilere de değinmiştir. Bkz. Walter Burton Harris, *From Batum To Baghdad Via Tiflis, Tabriz, And Persian Kurdistan*, (London: William Blackwood And Sons, 1896), 160-169.

104 Celil, *1880 Kürd Ayaklanması*, 95-98; Jwaideh, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, 188; Şeyh Ubeydullah hareketinin ardından 1882 senesinde Gerard, Kürd katircının kendilerini Miyandab'dan Tebriz'e götürmeye yanaşmadığını belirtmiştir. Yakın zamanda Şeyh kuvvetleriyle savaşan İranlıların 2.000 can kaybı sebebiyle Kürdlere duydukları öfkeleri dinmemiştir. Bkz. Montagu Gilbert Gerard, C.B., *(Confidential) Notes Of A Journey Through Kurdistan In The Winter Of 1881-82*, (Calcutta: Printed By The Superintendent Government Printing, 1883), 22-23.

105 BOA., Y. PRK. ŞD., 1/13, 16 M 1298/18.12.1880; BOA., Y. A. HUS. 167/25, varak no. 2/1, 14 C 1298/14.05.1881; BOA., Y. A. HUS. 167/25, varak no. 1/1, 12 Ca 1298/12.04.1881; BOA., Y. A. HUS. 167/25, varak no. 5/2, 3, 4, 14 C 1298/14.05.1881.

Sonuç

İngiltere Şark siyasetinin Vilayat-ı Şarkiyeye aşaması, Jwaideh'in; *İngilizler için İskoçlar* ne ifade ediyorsa *Kürdlerin* de tabii oldukları devletlere aynı olguyu ifade ettiği benzetmesiyle ele alındığında durum ilginç bir görünüm arz eder. Hristiyan Ermeni haklarını Müslüman Kürde karşı koruma maddesini hem Ayestefanos hem de Berlin antlaşmalarına konulmasındaki payıyla İngiltere bir yönüyle Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma *görüntüsü veriyordu*. Ancak aldığı Ermeni destekçisi pozisyonuyla Osmanlı toprak bütünlüğünü parçalamaya yönelik bir strateji izlediği de anlaşılmaktadır. Burada Osmanlı Devleti'ne karşı elbette Kürdlerdense aradaki mezhep farklılığına rağmen dindaşı Ermenileri tercih ederek politika üretmesi, bu işin bir vechesi olmaktadır. Aslında Ermeni hakları meselesi üzerinden sıcak denizlere inme stratejisindeki Rus pozisyonu da buna benzerdir ve bu mesele, iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Yani Rusların Ermeni hakları bağlamında Osmanlı Devleti'ni sıkıştırma politikasında İngilizlerle örtüştikleri düşünülmektedir. Dolayısıyla İngiliz Şark Siyaset pratiği üretiminde Rus etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır. Burada sorulması gereken diğer soru, İngilizlerin gerek Berlin Antlaşması ile gerekse sonrası için atılan adımlarda Kürdler üzerine ürettiği Osmanlı yanlısı politikalarında, pratikte tedirginliğine referans bir refleksiyle empatik bir tutum içerisine girip girmediğidir. Yani benzer biçimde *İskoç bağımsızlıkçılığına karşı Britanya'nın toprak bütünlüğünü koruma refleksi*, Osmanlı içinde Kürdler bağlamında ele alan İngiliz aklı için Jwaideh'in değerlendirmesi dikkate değerdir. Kast ettiği anlam İskoç ulusalcılığının Britanya'nın parçalanmasına yönelik adımın, İngiliz tedirginliğinde ne kadar nazik bir önem taşıdığıdır. Bununla birlikte genel Şark Siyaseti bağlamında Vilayat-ı Şarkiyeye içinde değerlendirilen hem Ermeni hem de Kürd politikaları İngiltere için rakip devletlere karşı ve merkezi idarenin elde tutulmasına yönelik politik bir aparat olma özelliği taşır. Zira İngiltere için önemli olan esas, Osmanlı-İran ara coğrafyasının uzakdoğu ticaretine giden yolda iktisadi emtianın serbest dolaşımının önünde bir engel teşkil etmemesiydi. Bu durumda Osmanlı Devleti'nde serbest ticaretin önünde iç gümrük engeli oluşturabilecek yurtluk-ocaklık, hükümet ve salyaneli tarzdaki tüm adem-i merkezietçi idari tasarrufların varlığı tehlike arz etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesi ve merkezietçiliğinin desteklenmesi dönem dünyasının yeni iktisadi parametrelere göre düzenlenmesini de kapsamıştır. Nitekim 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin askeri modernizasyonunda ve hatta Vilayat-ı Şarkiyeye'deki bazı yerel savaşlarda yer alan batılı askeri subayların varlığı doğrudan İngiliz Şark Siyaseti'nin aparatları olarak öne çıkmıştır.

19. yüzyıl boyunca İngilizlerin Osmanlı topraklarını muhafaza politikası izlediği ifadesi genelde Mısır meselesinde, Vilayat-ı Şarkiyeye'de ise Mîr Muhammed Revanduzî, Bedirhan Paşa, Êzdin Şêr ve Şeyh Ubeydullah gibi Vilayat-ı Şarkiyeye'de çıkan Kürd isyan hadiselerinde net olarak belirlemektedir. Bu hadiselerin tümünde İngiltere, isyanların bastırılmasındaki kurmay aklın asıl sahibidir. Osmanlı yanlısı politikalar izleyerek aldığı pozisyonla İngiltere, oldukça pratik ve makyavelist politikalar üretmiştir. Böylece, İngiliz sömürge transitinde önemli olan Vilayat-ı Şarkiyeye sahasındaki bir huzursuzluğun, ekonomisine oluşturacağı muhtemel maliyetin/zararın ve sektenin yaşanmasına engel olmak için İngiliz refleksini ve politikasını devreye almıştır. Genel manada Şark Meselesi olarak bilinen politika, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün parçalanması olarak formüle edilmiştir. Buna mukabil 19. yüzyılın hemen hemen tamamı boyunca İngiltere'nin Vilayat-ı Şarkiyeye sahasında geliştirdiği kendine münhasır Şark Siyaseti, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikası temelinde gelişmiştir. Böylece İngiltere, Şark'ta kendi iktisadi ve siyasi menfaatlerine ket vuracak düzeyde meydana gelen her tür kalkışma hareketine karşı Osmanlı lehine bir tutum izlemiştir. Ayrıca uluslararası pazar ekonomisinin tüm batılı devletlerce desteklendiği algısı, onların İngiltere'nin Vilayat-ı Şarkiyeye'deki huzursuzluklarda merkezi otoriteden yana uyguladığı politikaya aykırı bir tutum izlememelerinden anlaşılmaktadır. Her ne kadar Osmanlı lehine gibi görünse de yaşanan olaylar ve durumlar, en nihayetinde İngiltere'nin sömürge menfaatlerine ve ticaretin serbestiliği ilkesine uygun bir paradigma çerçevesinde tezahür etmiştir.

Kaynakça

BOA: T.C. Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi

- A.MKT.MHM.* (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı), 2/64, H 22 B 1263/24.06.1848.
- C.HR.* (Cevdet Hariciye), 133/6626, Evail-i R 1264/03/04 1848.
- DH.İD.* (Dahiliye İrade), 80/5-3 (2), 29 Haziran 1329/12.07.1913.
- HAT.* (Hatt-ı Hümayun), s444/22256, H 29.12.1250/28.04.1835.
- HAT.* 396/20886, H 09 L 1234/26.12.1838.
- HAT.* 448/22322, H. 13 N 1256/08.11.1840.
- HR.SFR. I.* (Hariciye Nezâreti, Petersburg Sefareti) 112/24, 14-12-1895.
- HR.SYS.* (Hariciye Siyasi), 190/12, 29 TS 1311/19.11.1895.
- HR.SYS.* 191/5, M-08-01-1896.
- İ.MMS.*, (İrade Meclis-i Mahsus), 56/2528, Gurre S 1294/15.02.1877.
- İ. MVL.* (İrade Meclis-i Vala), 353/15435, H. 19 C 1271/09.03.1855.
- Y. A. HUS.* 167/25, varak no. 2/1, 14 C 1298/14.05.1881.
- Y. A. HUS.* 167/25, varak no. 1/1, 12 Ca 1298/12.04.1881.
- Y. A. HUS.* 167/25, varak no. 5/2, 3, 4, 14 C 1298/14.05.1881.
- YEE.* 13/9-2, 29 Ca 1314/05.11.1896.
- YPRK. AZJ.* (Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal), 4/12, 26 Tev 1296/07.11.1880.
- Y.PRK.AZJ.* 4/96,1, H 18.11.1298/12.10.1881.
- YPRK.BŞK.*, (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı) 3/53-1-2, H-14-08-1297/22.07.1880.
- YPRK.EŞA.* (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik), 10/91, H-07-08-1307/29.03.1890.
- YPRK.EŞA.* 13/75-1-2-3, 1 Haziran 307/13.06.1891.
- YPRK.EŞA.* 14/17, H-23.12.1308/30.07.1891.
- Y. PRK.HR.* (Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı) 1/96, H-18-10-1294/26.10.1877.
- YPRK. HR.* 2-88, H-27-04-1295/09.05.1879.
- YPRK.HR.* 9/62, 16 L 1303/18.07.1886.
- Y. PRK.MYD.* (Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi), 1/85, 08.Şubat 1296/20.02.1881.
- Y. PRK. ŞD.* (Yıldız Tasnifi Perakende Şura-yı Devlet), 1/13, 16 M 1298/18.12.1880.
- YPRK. TKM.* (Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği), 4/10, 17 Ra 1298/17.02.1881
- Gazette de Coloni ve Free Donblat(?) Di Vienne* gazeteleri, *Y.PRK.ZB.* 18/54-1, H-06-06-1314/12.11.1896.
- Noofrey(?) Press ve Extra Mellat(?) Dweyn* gazeteleri, *Y.PRK.ZB.* 18/54-2, H-06-06-1314/12.11.1896.
- Standard ve Daily News* gazeteleri, *Y.PRK.ZB.* 18/54-3, H-06-06-1314/12.11.1896.
- Berlin Kongresi, Matbaa-yı Amire, H. 1298.

TNA: The National Archives-İngiliz Milli Arşivi

- Turkey No. 4 (1880), Further Correspondence Respecting The Condition Of The Populations In Asia Minor And Syria, London: Printed by Harrison and Sons., 1880.
- Turkey No. 5 (1881), Correspondence Respecting The Kurdish Invasion of Persia, , London: Printed By Harrison and Sons., 1881.

Gazete

- Manchester Examiner*, "Professor Vambery in Manchester" (1 Jan 1891).

Kitap-Makale

- Abdulla, Nejat, İmparatorluk Sınır ve Aşiret, İstanbul: Avesta Yay, 2009.
- Açar, Cafer, (Lêkolîn û Wergera ji Farisî), *Di Zubedu 'r-Tewarîxa Mihemed Şerîf Qazî de Mîrektiya Erdelanê û L3ekolînek Li Ser Nêrîta Dîrok-nûsiya Erdelanê*, İstanbul: Weşanên Nûbihar, 2019.
- Akpınar, Turgut, "Arminius Vambery", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 501-502.
- Armaoğlu, Fahir, *20. yy. Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınları, 2005.
- Ateş, Toktamış, *Siyasal Tarih I*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Atuk, M. Volkan, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 15, Sayı 57, 2018, 99-109.
- Averyanov, P. İ., *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürdler (19. yy.)*, Çev: İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.
- Bağış, Ali İhsan, *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire. Sir Robert Ainslie's Embassy to Istanbul, 1776-1794*, İstanbul: Isis Yayıncılık, 1984.
- Bell, Herbert C. F., *Lord Palmerston, C. I*, Hamden, Archon Books, 1966.
- Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa" *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 1, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999.
- Beydilli, Kemal, "Şark Meselesi". *Doğu-Batı Dergisi*, Halil İnalçık Armağanı, (2009), 386-403.
- Beydilli, Kemal, "Şark Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 352-357.
- Celil, Celilê, *XIX. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürdler*, İstanbul: Özge Yayınları, 1992.
- Celilê Celil, *1880 Kürt Ayaklanması*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2014.
- Creagh, James, *Armenians, Koords And Turks*, In Two Volumes, London: Samuel Tinsley & Co., 1880.
- Deniz, Ahmet, *Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri*, Mardin: Mardin Artuklu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Dereli, Hâmit, *Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1951.
- Diñç, Fasih, "19. Yüzyıl Osmanlı Merkezileşmesinin Serbest Ticaret Faaliyetleriyle İlişkisi: Osmanlı Irak'ı Örneği", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2022, Sayı: 29, s. 399-434.
- Diñç, Fasih, "Baban'da Merkezîyetçi Politikaların Uygulanmasına Karşı Adem-i Merkezîyetçi Bir Teşebbüs: Süleymaniyeli Aziz Bey Olayı" *Babanzâde Ahmed Naîm "Ailesi ve İlmi Kişiliği"*, Editörler: İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Uğur Yiğiz, Mahzun Atsız, İstanbul: Divan Kitap, 2022, 109-144.
- Ehmedê Xanî, *Mem ile Zîn*, Selim Temo (Çeviren), İstanbul: Everest Yayınları, 2018.
- Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Huseyn Şemrexî (Amadekar), İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2011.
- Engin, Mijdat, *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasının Tanzimat Fermanı'na Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., İstanbul: 2010.
- Ekinci, Mehmet Rezan, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. yy.*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Ekinci, Mehmet Rezan, Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (XVI. yy.-XIX. yy.), *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar*, Editörler: Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayımları, 2022, 143-146.
- Ekinci, Mehmet Rezan, "Hudud-ı Serhadde Hamidiye Alaylarındaki İlk Aşiretler: Spikan-Zılan", *Eski Çağ'dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve)*, Hazırlayanlar: Hakan Kaya- Erdal Çiftçi, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2022, 227-277.
- Ekinci, Mehmet Rezan, *Sebepleri ve Sonuçlarıyla Kırım Harbi 1853-1856*, İzmir: Duvar yayımları, 2022.
- Eran, Yaprak, "Türk-İngiliz İlişkileri ve Arkeoloji" *Toplumsal Tarih*, (Mart 2004), Sayı: 123, 28-35.
- Faroqhi, Suraiya, *Türkiye Tarihi 1603-1839; Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Fethi Aytuna, Cilt 3, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, 81.
- Fletcher, James Phillips, *Notes From Nineveh, And Travels In Mesopotamia, Assyria, And Syria*, Philadelphia: Lea And Blanchard, 1850.
- Gerard, C.B., Montagu Gilbert, *(Confidential) Notes Of A Journey Through Kurdistan In The Winter Of 1881-82*, Calcutta: Printed By The Superintendent Government Printing, 1883.
- Giddens, Anthony, *Ulus Devlet ve Şiddet*, İstanbul: Devin Yayınları, 2005.
- Gölen, Zafer, "Şark Meselesi Işığında Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçlerin Politikaları", *Türk Yurdu*, C. 31, S. 294, (Nisan 2011), 91-101.
- Gümüş, Ercan, *Tarihçi ve Asi: 16. Yüzyıl Celali İsyanları'nın Osmanlı Tarih Yazımına Yansıması*, İstanbul: Libra Yayınları, 2018.
- Gümüş, Ercan, *Devlet ve Asi: 18. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Diyarbakiri'nde Eşkıyalık*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Gümüş, Musa, "Namık Kemâl'e Göre "Şark Meselesi" ve Osmanlı Devleti'ni Çöküşe Götüren Sorunlar" *History Studies, Ortadoğu Özel*

- Sayı*, (2010) 145-163.
- Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşivlerinde Kürdler ve Kürd Direnişleri*, İstanbul: Doz Yayınları, 2011.
- Halfin, *19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, İstanbul: Komal Yayınları, 2008.
- Harris, Walter Burton, *From Batum To Baghdad Via Tiflis, Tabriz, And Persian Kurdistan*, London: William Blackwood And Sons, 1896.
- Jwaideh, Wadie, *Şoreşê Şêx Ubeydullayê Nehrî li Belgename yê İngilizî û Emrikî da*, Wergêr bo Soranî: Mihemed Hemê Baqî, Hewlêr: Çapxane yê Dezga yê Aras, 2007.
- Jwaideh, Wadie, *Kürd Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İstanbul: İletişim Yay., 2009.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara: TTK, 1999.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, Ankara: TTK, 2000.
- Kasaba, Reşat, *Treatise and Friendships: British Imperialism, the Ottoman Empire, and China in the Nineteenth Century*, *Journal of World History*. 1993, Vol. 4, No. 2./ 215-241.
- Komasyon, *Yeni ve Yakınçağ'da Kürt Siyaset Tarihi*, İstanbul: Pêri Yayınları, 1998.
- Kurat, Nîmet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara: TTK Yayınları, 1958.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1978.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, C. I, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974.
- Layard, Austen Henry, *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy, 1877-1880*, (Ed. Sinan Kuneralp), Isis Press, 2009.
- Mestûre Mahşeref Erdelanî, *Erdelan Tarihi, Erdelan Kürd Mirliği Tarihi*, (Çeviri ve Değerlendirme: Cafer Açar), İstanbul: Avesta Yayınları, 2020.
- Moltke, Feldmareşal Helmut von, *Türkiye Mektupları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Millingen, Frederick, *Kürdler Arasında Doğal Yaşam*, (Çeviren: Nuray Mestçi), İstanbul: Doz Basım ve Yayıncılık, 1998.
- Muhammed Şerif Kadı, *Tarih-i Kurd (Kürd Tarihi) ve Erdelan Tarih Okulu Üzerine Bir İnceleme*, (Çeviri ve Değerlendirme: Cafer Açar), İstanbul: Avesta Yayınları, 2019.
- Öğün, Tuncay, *Cizreli İzzedin Şir Bey ve İsyamı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.
- Pêşeng, Remzi, *Dördüncü Bakış Kürd Milliyetçiliğinin Altyapı Analizi*, C.1, İstanbul: Hivda Yayınları, 2011.
- Safrastian, Arshak, *Kurd û Kurdistan*, Wergêr: Ergîn Opengîn, İstanbul: Weşanên Avesta, 2007.
- Sandwith, Humphry, *A Narrative Of The Siege Of Kars, And Of The Six Months' Resistance Of The Turkish Garrison, Under General Williams, To The Russian Army; Together With A Narrative Of Travels And Adventures In Armenia And Lazistan, With Remarks On The Present State Of Turkey*, London: John Murray, 1856.
- Soy, Bayram, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", *Türkiyat Araştırmaları*, Yıl 2007, Sayı 7/141-168.
- Soleimani, Kamal, "Islamic revivalism and Kurdish nationalism in Sheikh Ubeydullah's poetic oeuvre", *Kurdish Studies*, Volume: 4, No: 1, May 2016, 5-24.
- Şenel, Şennur, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesi'ndeki Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, C. 9, Sayı 18, 2016, 187-207.
- Şeyh Ubeydullah Nehri, *Tuhfetü'l-Ahbab*, Hazırlayan: Veysel Başçı, İstanbul: Avesta Yayınları, 2022.
- Têli Emîn, *Hareketu'ş-Şeyx Ubeydullah en-Nehrî fi'l-Wesaiqu'l-Britaniyye*, Duhok: Spîrêz Press, 2010.
- Tuna, Serhat Aras, "Tanzimat Döneminde Van", Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2022.
- Tuna, Serhat Aras, "İttihat ve Terakki İktidarının Diyarbakir'de Eşkîyalığa Bakışı: Mardin, Silvan ve Beşiri Teftiş Raporu (12-21 Temmuz 1913)", *Şekâvet, Hiyânet, İsyân*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, 313-328.
- Üçok, Coşkun, *Siyasal Tarih 1789-1960*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Yayınları, Ankara 1975.
- Vambery, Arminius, *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi*, İstanbul: Ses Yay., 1993.
- Wallerstein I. & Decdeli, H. & Kasaba, R. Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci, *Toplum ve Bilim*, (1983), 23/41-54.
- Wallerstein, I., *Modern Dünya Sistemi*, Çeviren: Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları, 2015.
- Wilbraham, Captain Richard, *Travels In The Trans-Caucasian Provinces Of Russia And Along The Southern Shorr Of The Lakes Of Van And Urumiah In The Autumn And Winter Of 1837*, London: John Murray, 1839.
- Yanatma, Servet, *The International News Agencies in The Ottoman Empire (1854-1908)*, Ankara: A Thesis of Social Sciences of Middle East University Technical University, 2015.

İnternet

- Henry Howard Molyneux Herbert the Earl of Carnarvon, Erişim: 29.04.2023. <https://www.britishempire.co.uk/biography/secretariesofstate.htm>.
- Lord Salisbury (Robert Gascoyne-Cecil), Erişim: 01.05.2023. <https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/robert-gascoyne-cecil>.
- Chelsey Parrott-Sheffer, (Britannica, The Editors of Encyclopedia). "Henry Howard Molyneux Herbert, 4th earl of Carnarvon". Encyclopedia Britannica, 24 Jun. 2022, Erişim: 29.04.2023. <https://www.britannica.com/biography/Henry-Howard-Molyneux-Herbert-4th-earl-of-Carnarvon>,

EXTENDED ABSTRACT

When the Vilayat-ı Şarkîye/Provinces of the Eastern Province pillar of the British Eastern policy is analyzed with reference to Jwaideh's analogy between the Scots and the Kurds, interesting conclusions can be drawn. With its share in the inclusion of the clause to protect Christian Armenian rights against Muslim Kurds in both the San Stefano and Berlin treaties, Britain gave the appearance of protecting Ottoman territorial integrity. However, it is also clear that with the Armenian position it took, it pursued a strategy aimed at disintegrating the territorial integrity. Here, of course, the fact that it produced a policy against the Ottoman Empire by preferring its co-religionist Armenians rather than Kurds is a step in this direction. In fact, the Russian position in the strategy of landing in the warm seas through the issue of Armenian rights was similar and brought the two states face to face. In other words, the Russians are in partnership with the British in their policy of squeezing the Ottoman Empire in the context of Armenian rights. Therefore, the Russian influence should also be taken into account in the production of British oriental political practice. The other point that needs to be asked here is whether the British adopted an empathetic attitude with a reflex referring to its uneasiness in practice in the pro-Ottoman policies it pursued on Kurds, both with the Treaty of Berlin and in the steps taken afterwards. In other words, Jwaideh's proposition is noteworthy for the British mind, which similarly considers the reflex of protecting the territorial integrity of Britain against Scottish independence in the context of Kurds within the Ottoman Empire. What he means is the subtle significance of Scottish nationalism in the British uneasiness about the step towards the break-up of Britain. However, both Armenian and Kurdish policies, which are evaluated in the Eastern Provinces, in the context of general Eastern Politics, have the feature of being a political apparatus for England against rival states and to keep the central administration. The important thing for England was that there was no obstacle in front of the free circulation of economic commodities on the way to the Far East trade in the Ottoman-Iranian intermediate geography. In this case, the existence of all decentralized administrative savings in the form of yurtluk-ocaklık, hukümet sanjaks and salyane that could create an internal customs barrier in front of free trade in the Ottoman Empire was found dangerous. Therefore, supporting Ottoman modernization and centralization also included the regulation of the period world according to new economic parameters. As a matter of fact, the presence of western military officers who took part in the military modernization of the Ottoman Empire in the 19th century and even in some local wars in the Eastern Provinces directly stands out as the apparatus of British Oriental Politics.

However, the main point to be mentioned here is the thesis that the British followed the policy of Ottoman territorial integrity as a bloc, except for minor deviations, throughout the 19th century. In real politics, it is trying to explain the claim that a state follows a regular and systematic policy to a certain extent. As a matter of fact, the statement that the British followed a policy of preserving the Ottoman lands throughout the 19th century appears clearly in the Egyptian issue, and in the Kurdish rebellion events in the eastern region such as Mîr Mohammad Revanduz, Bedirhan Pasha, Ezdin Sher and Sheikh Ubeydullah in the Provinces of the Eastern. In all of these events, England was the chief mind in suppressing the rebellions. With the position it took by following pro-Ottoman policies, England produced very practical and Machiavellian policies. This situation revealed the British reflex and policy in preventing the possible damage and disruption to the economy of a unrest to be experienced in the Eastern Kurdish area, which is an important area in the British colonial transit. The policy known as the Eastern Question in general was formulated as the disintegration of the territorial integrity of the Ottoman Empire. On the other hand, the exclusive Orient Question, which England developed in the Provinces of the Eastern Province during almost the entirety of the 19th century, developed on the basis of the policy of protecting the Ottoman territorial integrity. Thus, they followed an attitude in favor of the Ottomans against all kinds of uprisings that would hinder their own interests in the Orient. Although this attitude seems to be in favor of the Ottoman Empire, events and situations were ultimately manifested by the Ottoman missions of England in the form of a paradigm compatible with the British colonial interests.